

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

**«Kitabi-Dədə Qorqud»un
obrazlı dili**

Bakı — 2006

Redaktor:

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor*

Rəyçilər:

VİLAYƏT ƏLİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

MƏTLƏB NAĞİYEV

filologiya elmləri namizədi, dosent

Əzizxan Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili». Bakı, «Nurlan», 2006, 146 səh.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili adlı monoqrafiyada «Kitab»ın «müqəddimə» hissəsindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin boylarla bağlılığı araşdırılmış, «Kitab»dakı assonans və alliterasiya digər poetik kateqoriyalarla müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Kitabdan ali məktəb tələbələri, magistrlər, elmi işçilər, eləcə də geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilər.

ÖN SÖZ

«Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz türklərinin ən ulu, ən sanballı ensiklopedik abidəsi, ana «Kitabı»dır. Türkologiyada ən çox tədqiq olunan abidələrdən biri və sözün əsl mənasında birincisi də «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. Bənzəri olmayan bu abidəyə külli miqdarda tezis, məqalə və monoqrafiyalar həsr edilib. Mübaliğəsiz desək, 154 səhifədən ibarət olan «Kitab» 100 min səhifələrlə elmi əsərlərin yazılmasına səbəb olub, yeni elmi sahə – qorqudşünaslıq yaranıb. Lakin «qədim adətlərimizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin tarixini öyrənmək üçün «Dədə Qorqud» kitabına dönə-dönə qayıtmaq lazımdır».¹

«Kitabi-Dədə Qorqud»la ilk tanışlığım 1973-cü ilə təsadüf edir (həmin vaxt VIII sinifdə oxuyurdum). Ədəbiyyat müəllimimiz tövsiyə etdi ki, «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»u oxuyaq. Mən bir şagird kimi müəllimin tövsiyəsini yerinə yetirdim. Ulu abidəmizin sirli-sehirli, möcüzəli dünyasına, xüsusən də Dədə Qorqud hikmətinə, Salur Qazan cəsurluğuna, Burla xatun qeyrətinə, Qaraca Çoban döyüşkənliyinə vurğunluğum da elə o dövrdən başladı.

«Kitab»la bağlı ilk yazım 1992-ci ildə işıq üzü görüb («Ulu adın yozumu», «Mərhəmət» jurnalı, 1992, №7-8). Sonrakı dövrlərdə «Dirsə xan antroponiminin etimologiyası» («Oğuz eli» qəzeti», 11 fevral 1993-cü il), «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Səgrək, Əgrək və Yegnək antroponimlərinin etimologiyası («Dil məsələlərinə dair tematik toplusu», Bakı, 1995), «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı antroponimlər mənəvi dəyərlərimizin qoruyucusudur» (Azərbaycan onomastikası problemləri, VII. Bakı, 1999), «Xanlar xanı Bayandır, xanımlar xanımı Burla» («Xalq» qəzeti, 5 aprel 2000-ci il), «Kitabi-

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.84.

Dədə Qorqud»dakı Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz və Yağrınıcı oğlu İlalmış antroponimlərinin izahı», «Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri». VI elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 1999), «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bəzi antroponimlərin izahı» («Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi», Bakı, 2000, №3) və s. kimi məqalələrim, «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları» (Bakı, 1999), «Kitabi-Dədə Qorqud» və Qərb ləhcəsi» (Bakı, 2002) adlı kitablarım çap olunub. Düşünürdüm ki, bu mövzuya bir daha qayıtmayacağam. Amma stolüstü kitabım olan «Kitabi-Dədə Qorqud»u vərəqlədikcə həllini gözləyən məsələlərlə qarşılaşdım. Onu da deyim ki, bu problemlərin bir qisminin həll olunmadığını vaxtilə K.Vəliyev də qeyd edib: «Nəticə olaraq bir daha bunu xatırlatmaq istəyirik ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetik sintaksisinin bütöv öyrənilməsi üçün sintaktik paralelizm nümunələrinin dərin tədqiqi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki «Dədə Qorqud» şe'rinin (şeirinin – Ə.T.) özünəməxsusluğu, ritm-intonasiya rəngarəngliyi, alliterasiya, assonans, qafiyə, anafora, epifora və s. poetik kateqoriyalar məhz sintaktik paralelizmlə üzvi şəkildə bağlıdır».¹ Müəllifin problem kimi qaldırdığı məsələlərə T.Hacıyevin «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (Bakı, 1976), E.Əlibəyzadənin «Kitabi-Dədə Qorqud» (Bakı, 1999), N.Xudiyevin «Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü» (Bakı, 1991) kitablarında müəyyən qədər toxunulmuş və bir sıra uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Lakin həll edilməmiş problemlər çoxdur. Belə ki, «müqəddimə»dəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin «Kitab»ın «boy»ları ilə bağlılığına az diqqət yetirilib, müsbət və mənfi surətlərin dilindəki fərdi xüsusiyyətlər, demək olar ki, öyrənilməyib. Sait və samitlərin hər birinin assonans və alliterasiyanın digər poetik kateqoriyalarla əlaqəli tədqiqinə təsadüf olunmur. Ən əsası isə assonans və alliterasiya kimi poetik kateqoriyalar

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, «Yazıçı», 1984, s.84.

müəyyən bir sintaktik bütöv daxilində təhlil edilməyib. Halbuki «Kitab»dakı sintaktik bütövlərin çoxunda səs, heca, söz, söz birləşməsi və cümlə təkrarları digər poetik kateqoriyalar, xüsusən də frazem, epitet və təşbehlərlə qovuşuq, çulğışıq şəkindədir, onların birini digərindən ayırmaq mümkün deyil. Təqdim etdiyimiz «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili» adlı monoqrafiyada bu məsələlərin hər birinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

I FƏSİL

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»UN «MÜQƏDDİMƏ»SİNDƏKİ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏRİN «BOY»LARLA BAĞLILIĞI

Müqayisə və qarşılaşdırmalara əsasən demək mümkündür ki, «müqəddimə»dəki atalar sözləri və zərbi-məsəllər «Kitab»ın ayrı-ayrı «boy»ları ilə ya birbaşa, ya da dolayı şəkildə bağlanır. Bəzən isə onların mənə yükü «boy»ların ümumi məzmunu ilə tam üst-üstə düşür. «Kitab»ın «müqəddimə» hissəsindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllər barədə düşündükcə uca və müqəddəs tanrı, gözəl və mərd ana, igid və cəsur ata, qeyrətli və ağıllı oğul, sevimli qardaş, həmçinin xain və yalançı obrazlarının ilkin görüntüləri göz önündə canlanır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un 12 «boy»unu «müqəddimə»siz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. «Boy»lar müqəddimə ilə bərabər böyük və zəngin görünür. Çünki «müqəddimə», xüsusən orada verilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllər «boy»lara bir açıqdır. E.Əlibəyzadə həmin atalar sözləri və zərbi-məsəlləri daşdığı mənə və əhatə etdiyi sahələrə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıb: «a) ümumi həyat yolunun müəyyən olunmuş fikirləri əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; b) təbiət hadisələrinin gedişi əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; c) ailə-məişət, övlad-valideyn münasibətləri əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; ç) dostluq-düşmənçilik münasibətləri əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; d) heyvanlara münasibət əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; e) el aşığı, ozan haqqında yaranan təsəvvürlərdən çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; ə) xəlqi keyfiyyət, məşğuliyyət əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi; f) igidlik, mərdlik-namərdlik əsasında çıxarılan

nəticələrin bədii ifadəsi; g) göylərə sitayiş və islami təsəvvürlər əsasında çıxarılan nəticələrin bədii ifadəsi».¹

Müəllif «Kitab»ın «müqəddimə» hissəsindəki atalar sözləri və zərbi-məsəlləri mənə tutumu baxımından qruplaşdırmaqla bərabər, onların «Dastan»dakı hadisə və əhvalatların inkişafına təsir göstərməsindən də bəhs edib. O, «Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir» - atalar sözünü «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»u ilə əlaqələndirib: «Ata ağlının, hünərinin, səxavətinin, qeyrət və yetkin oğuz ləyaqətinin övlada keçməsi dünyanın ən böyük nemətidir, əvəzsiz töhfədir. Onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Buna görə Qorqud ata başlanğıcda tezis məzmunlu bir məsəli işlətmişdir:

«Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir».

Uruz boyu ayrıca çap olunarsa, bu məsəl onun epigrafi kimi götürülə bilər».²

Göründüyü kimi, müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır.

«Müqəddimə»dəki atalar sözləri və zərbi-məsəlləri «Kitab»ın «boy»ları ilə qarşılaşdırmazdan əvvəl Dədə Qorqud haqqında «müqəddimə»də deyilmiş fikirlərdən birinə diqqət yetirək: «Qorqud ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud ataya tanışınca işləməzlərdi. Hər nə ki buyursa, qəbul edərlərdi; sözün tutub təmam edərlərdi...».³ Dədə Qorqudun bu xüsusiyyətləri birbaşa «Kitab»la bağlanır. Məsələn, Dədə Qorqud «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da oğuzların çətin işlərini həll edən müdrik bir qoca kimi çıxış edir: «Dədə Qorqudı Dəpəgözə göndərdilər. Gəldi, səlam verdi. Aydır: «Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlündə zəbun oldu, bunaldı. Ayağın toprağına mənə saldılar. Sana kəsım verəlim, deirlər», -

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.298-299.

² Yenə orada, s.201.

³ Nümunələr «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1988-ci il Bakı nəşrindən götürülüb.

dedi. Dəpəgöz aydar: «Gündə altmış adam verin yeməgə!» - dedi. Dədə Qorqud aydır: «Bu vəchlə sən adam qomaz, dükədərsən, - dedi. – Əmma gündə eki adam ilə beş yüz qoyun verəlim!».

Dədə Qorqud oğuz igidlərinə ad verir:

«Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün».

Yaxud: «...Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qodı... Sən oğlını «Bamsam deyü oxşarsan; bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını allah versün!».

Adqoyma mərasimi ilə bağlı Dədə Qorqudun dilindən verdiyimiz nümunələr üslub baxımından oxşardır. Hətta eyni cümlə strukturları da müşahidə olunur. Konkret desək, «Adını bən verdüm, yaşını allah versün, - dedi» cümləsi ilə «Adını bən dedim, yaşını allah versün!» - dedi» cümləsi arasında semantik tutum baxımından heç bir fərq yoxdur. Fərq yalnız funksiyaca eyni olan «verdüm» və «dedim» predikatlarındadır. Bu isə təhkiyəçi dilinin zənginliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Dədə Qorqud oğuz igidlərinin toy-düyünündə fəal iştirak edir, hətta həlli mümkün olmayan elçilikləri öhdəsinə götürərək onu şərəflə yerinə yetirir:

Qalın Oğuz bəyləri ayıtdılar: «Bu qızı istəməgə kim vara bilər?. Məsləhət gördilər ki, Dədə Qorqud varsun. Deyənlərə Dədə Qorqud aydır: «Yaranlar, çünki məni göndərisiz, bilürsüz kim, Dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər. Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün. Bir Keçi başlu Keçər ayğırı, bir Toğlı başlu Turı ayğırı. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm».

Yaxud: «Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıçəgi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!».

Göründüyü kimi, «boy»lardan gətirdiyimiz nümunələr birbaşa müqəddimə ilə səsləşir.

«Müqəddimə»dəki atalar sözləri və məsəllər 4 istiqamətdə qruplaşdırıldığı üçün onların sıralanma prinsipləri və boylarla bağlılığı ayrıca öyrənilməlidir.

1) «Müqəddimə»də I bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin boylarla bağlılığı

«Müqəddimə»də Dədə Qorqudun dilindən verilmiş atalar sözləri və məsəllərin I bölməsi «Dədə Qorqud soylamış» (Dədə Qorqud söyləmişdir) cümləsilə başlanır. Bu cümlə digər bölmələrin əvvəlində nisbətən genişləndirilmiş şəkildədir. Belə ki, II bölmənin əvvəlində «Bir dəxi soylamış», III bölmənin əvvəlində «Dədə Qorqud soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış», IV bölmənin əvvəlində «Dədə Qorqud genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış» cümlələri işlədilmişdir. Deməli, I bölmənin əvvəlində işlədilmiş «Dədə Qorqud soylamış» cümləsi o biri bölmələrin əvvəlində kopulyativ (birləşdirici ünsürü olan təkrar) və ya əlavəli təkrarlar hesabına genişləndirilmişdir. Təkrar olunmuş cümlələr azkomponentlilikdən çoxkomponentliliyə doğru prinsipi üzrə düzülmüşdür. Bu xüsusiyyət «Kitab»ın «boy»larında da özünü göstərir. Məsələn, «Baybörə oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda Beyrəyin bacısının dilindən verilmiş şeir parçalarının əvvəlində: Qız aydır; Yenə qız aydır; Qız genə aydır: Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış; Qız dəxi soylamış, aydır. «Kitab»ın dilində bunun əksi, yəni həmin tip cümlələrin çoxkomponentlilikdən azkomponentliliyə və azkomponentlilikdən çoxkomponentliliyə doğru düzülməsi də müşahidə edilir. Məsələn, «Salur Qazanın dustaq olduğu oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy»da: Əlinə alıb, burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır (əlinə alıb – Qazana işarədir); Bir dəxi soylamış, aydır; Qazan burada bir dəxi soylamış; Qazan genə soylamış, aydır; Qazan bəg burada bir dəxi soylamış, aydır; Bir dəxi soylamış, aydır. Qazanın

dilindən dalbadal verilmiş şeir parçalarının keçidləri arasında işlədilmiş yuxarıdakı cümlələrdə komponentlərin miqdarı belədir: 1-ci cümlə 9, 2-ci və 3-cü cümlə 5, 4-cü cümlə 4, 5-ci cümlə 7, 6-cı cümlə isə 4 komponentlidir. Bu faktlar «müqəddimə» və «boy»ların qarşılıqlı əlaqəsinin göstəriciləri hesab oluna bilər. Digər tərəfdən, fikrin bu cür ifadəsi forma rəngarəngliyi, üslub gözəlliyidir.

«Kitab»ın «müqəddimə»sindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sıralanması barədə M.Ergin yazır: «Vecizeler dört qrupta toplanmış olup bir qruptakilerin sonları hep aynı şekil veya kelime (-mez, yig, bilür, görklü) ile bitmekte, her grupun sonu da bir iki dua cümlesi ile bağlanmaktadır».¹ Belə çıxır ki, I bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin hamısı *-maz* şəkilçili sözlə bitir. Əslində isə bu özünü tam şəkildə doğrultmur. Çünki həmin bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin 22-si *-maz*, 2-si *-masa*(-ma inkar şəkilçisi, *-sa* felin şərt şəklinin şəkilçisi), 2-si *-idir* (-i mənsubiyyət şəkilçisi, *-dır* xəbərlilik şəkilçisi) şəkilçili sözlərlə qurtarır. Alqış məzmunlu axırıncı cümlə isə «sizi» sözü ilə bitir. E.Əlibəyzadə yazır: «Müqəddimə»də Qorqud Atanın dilindən verilən müdrik sözlər silsiləsi – atalar sözü və zərbi-məsəllər səviyyəsinə yüksələn kəlamlar boyların leytmotivi kimi, boylardakı hadisə və əhvalatlardan doğan məntiqi nəticələr kimi səslənir. Həm də bunlar sıralanaraq müəyyən ahəngə, melodiya salınmışdır. Bu sıralanmaya və ahəngə, melodiya görə də «Müqəddimə»də Dədə Qorqud adına 5-6 dəfə müraciət edilir və hər dəfə, hər «keçid»də ton, deyiliş tərz, üslub dəyişilir».² Müəllif fikrini «keçid»lərdə işlənmiş cümlələr və hər bölmədən bir-iki nümunə gətirməklə yekunlaşdırıb.

Göründüyü kimi, E.Əlibəyzadə «keçid»lərdə ton, deyiliş tərz və üslub dəyişməsindən bəhs etsə də, «müqəddimə»dəki

¹ Mühərrem Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.3-4.

² E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.251-252.

atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sıralanma prinsipləri ilə bağlı «Həm də bunlar sıralanaraq müəyyən ahəngə, melodiya salınmışdır» deməklə kifayətlənmişdir.

I bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sıralanmasında bir sıra prinsiplər gözlənilmişdir. Sıralanma səbəblərini izah etməzdən əvvəl həmin bölmədəki müdrik sözləri eynilə təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Dədə Qorqud soylamış:

Allah-allah diməyincə işlər onmaz.
Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz.
Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa,
Yığar-dərər; tələb eylər, nəсібindən
artuğın yeyə bilməz.
Ulaşuban sular taşsa, dəniz tolmaz.
Təkəbbürlik eyləyəni tənri sevməz.
Könlin yuca tutan ər də dövlət olmaz.
Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz, - böüyəndə
salur gidər, gördüm diməz...
Kül təcicik olmaz [Güyəgü oğul olmaz].
Qara eşək başına üyən ursan qatır olmaz.
Qaravaşa ton deyürsən, qadın olmaz.
Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz.
Yapağlu gökçə çəmən güzə qalmaz.
Əski panbuq bez olmaz.
Qarı düşmən dost olmaz.
Qarağuca qıymayınca yol alınmaz.
Qara polad uz qılıcı çalmayınca qırım dönməz.
Ər, malına qıymayınca adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə ögit almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir.
Dövlətlü oğul qopsa, ocağının közidir.
Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa.
Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...
Dövlətsiz şərrindən allah saqlasun, xanım, sizi!

I və II kəlamların başlanğıc sözləri sinonimdir (allah-allah; qadir tənri). Həmin kəlamların 3-cü komponentində eyni şəkilçi morfemi təkrarlanıb (mə+incə=məyincə, məyincə). I kəlamın 4-cü komponentindəki **-lər** cəm şəkilçisinin «ər» hissəsi II kəlamın 4-cü komponentindəki «ər» sözü ilə həmahəngdir, həmqafiyəni xatırladır. II kəlamın 4-cü komponentinin 1-ci səsi (ə) və 5-ci komponentin son səsi olan «z» III kəlamın başlanğıcındakı sözün ilk səsləridir (əzəldən...). Maraqlıdır ki, həmin kəlamın sonu da «əz» hissəsilə bitir (gəlməz). III kəlamın poetik gücünün artmasında da «z»-nın alliterasiyası özünü göstərir (əzəl, yaz, qəza, gəlməz). III və IV kəlamların əvvəlində «ə» saiti ilə başlanan əzəl və əcəl sözləri həmqafiyəni xatırladır.

IV kəlamın 3-cü sözü ilə (irməyincə) II kəlamın 3-cü sözü (verməyincə) də həmqafiyəni xatırladır (verməyincə – irməyincə).

IV kəlamın son sözünün kök hissəsi «öl» (məz), V kəlamın başlanğıcında eynilə işlənib (ölən).

IV kəlamdakı **-inca** şəkilçi morfemi I, II və III kəamlardakı «**-inca**» ilə bağlanır. Həmin şəkilçi morfemi XVIII, XIX, XX, XXI və XXII kəamlarda da təkrarlanıb (qıymayınca, çalmayınca, qıymayınca, görməyincə, görməyincə).

VI kəlamdakı sözlərdən 2-si «t», 1-i «d» ilə başlanır (tağ, tələb, dərər), VII kəlamda da 2 söz «t», 1 söz «d» ilə başlanır (taşsa, tolmaz, dəniz). Bu xüsusiyyət VIII kəlamda bir qədər fərqlidir, yəni «t» ilə başlanan sözlərin sayı «2» olsa da, «d» ilə başlanan söz yoxdur.

VII və VIII kəlamlarda predikatdan əvvəl işlənmiş sözlər həmqafiyə görünür (dəniz – tənri; dən – tən).

VIII və IX kəlamlarda 3-cü söz «t» ilə başlanır (tənri, tutan). Həm də VIII kəlamın başlanğıc sözünün (təkəbbürlük) 3-cü və axırncı səsi «k»-dırsa, IX kəlamın başlanğıc sözünün ilk səsi də «k»-dır (könlin).

IX kəlamda «y» və «d» samitləri ilə başlanan sözlər bir dəfə işlənilib (yuca, dövlət) X kəlamda «y» və «d» ilə başlanan sözlərin miqdarı da o qədərdir (yad, diməz).

IX və XI kəamlar «k»-nın xarici alliterasiyası ilə bağlanır (könlin, kül), X kəlamda 2 söz «g» ilə başlanır (gidər, gördüm), XI kəlamın 2-ci hissəsinin 1-ci sözü də «g» ilə başlanır (güyəgü).

XII kəlam «qara» sözü, XIII kəlam isə «qara» komponenti ilə başlanır (qaravaş). Bu anaforanı xatırladır. Həmin kəamlarda «q»-nın alliterasiyası daha çox müşahidə edilir (qara, qatır, qara (qaravaş), qadın). Həm də «q»-nın alliterasiyası sonrakı kəamlarda davam etdirilib. Belə ki, XVII, XVIII və XIX kəamların anaforanı xatırladan başlanğıc sözləri məhz «q» ilə başlanır (qarı, qara (qarağuca), qara).

XIV və XV kəamların «y» samiti ilə başlanan sözləri həmahəngdir, anafora kimi görünür (yapa-yapa, yapağlu).

XVI kəlamın başlanğıcındakı «əski» sözü III, IV və XX kəamların «ə» ilə başlanan sözlərlə səsləşir (əzəl, əcəl, ər).

XVIII kəlam özündən əvvəlkilərin əksəriyyəti ilə **-maz** bir neçəsilə **-incə** şəkilçi morfemilə bağlanır.

XXII kəlamın başlanğıcındakı «oğul ata» ifadəsi XXIII kəlamın əvvəlində eynilə təkrarlanmış anaforadır. Digər tərəfdən, həmin kəamların birinci sözü olan «oğul» XXV kəlamın əvvəlində də təkrarlanmışdır (Oğul dəxi neyləsün...).

XXIII kəlamın son hissəsindəki analitik forma (gözünin biridir) XXIV kəlamın sonundakı «közidir» sözü ilə həmahəngdir, qafiyəni xatırladır (gözünin biridir – közidir).

XXV kələmin 4-cü sözü (baba) XXVI kəlamda 1-ci söz kimi işlədilib. Hər iki kəlamda «*b*»-nin alliterasiyası müşahidə edilir (baba, ölüb; baba, baş).

XXVI kələmin son hissəsində işlənmiş ağıl anamlı «dövlət» sözu yekunlaşdırıcı cümlədə 1-ci söz kimi işlədilib. XXVI kələmin son hissəsindəki «sa» (olmasa) və yekunlaşdırıcı cümlədəki «siz» (dövlətsiz) «saq», «sun» (saqlasun), si (sizi) hecalarındakı «s»-nin daxili alliterasiyası onları bir xətdə birləşdirir, musiqililik yaradır.

Təqdim etdiyimiz faktlar göstərir ki, I bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sıralanmasında prinsip kimi həmin kəlamların iyirmi ikisinin *-maz* şəkilçili sözlə bitməsini əsas götürmək olmaz. Birincisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I bölmədəki kəamlardan 2-si *-idir* (-i+dir), 2-si *-masa* (-ma+sa), şəkilçiləri, biri isə «sizi» sözü ilə qurtarır. İkincisi, 27 kəlamdan yeddisinin «q», dördünün «ə», üçünün «y», ikisinin «b», ikisinin «k», ikisinin «d» səsi, dördünün isə *a, u, ö və t* səsi ilə başlanan sözlərə uyğun sıralanması onları bir xətdə birləşdirib. Deməli, kəlamların əksəriyyətində xarici alliterasiya var. Bu da onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Üçüncüsü, 8 kəlamda *-inca, -incə* feli bağlama şəkilçili söz əsasında yaranmış tərkibin işlənməsi anaforalar silsiləsini xatırladır. Dördüncüsü, 22 kələmin «z» samiti ilə qurtarması və bunların III, VII, XV, XVI, XIX, XXIII, XXIV və XXVII kəamlarda ayrı-ayrı sözlərin daxilində işlənmiş «z» ilə həmahəngliyi daxili alliterasiyadır. Digər tərəfdən, kəamlarda *-sa* şəkilçi morfeminin 8, «s» kar samitinin 16 dəfə işlənməsi «z»-nin daxili alliterasiyasını bir az da qüvvətləndirib, bütövlükdə haqqında bəhs etdiyimiz kəamları bir sistemdə birləşdirib, melodiylılığını artırır. Alliterasiyayararmada «s», «z» və «ş»-nin eyni funksiyada çıxış etməsini nəzərə alaraq onu I bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərə tətbiq etsək, belə bir mənərə alınar: 27 kəlamda «z» 36 dəfə, «s» 24 dəfə, «ş» 10 dəfə işlənilir. Deməli, I bölmədəki kəamların ahəngdar

səslənməsində «z», «s» və «ş» səslərinin rolu böyükdür. Beşincisi, I bölmədəki kəlamlarda «t», «d», «q», «y» və «g» samitlərinin daxili alliterasiyası melodiyalılığa, xarici alliterasiyası isə kəlamların bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Altıncısı, I bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin hamısı birlikdə bir cümlə formasına – qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə strukturuna uyğun gəlir. Yəni tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə daxilində «Dədə Qorqud soylamış» cümləsi baş, kəlamlar isə komponentləri paralel birləşən budaq cümlələrdir.

Nəhayət, I bölmənin 1-ci və sonuncu kəamları məzmunca da bir-birini tamamlayır. Belə ki, hər iki kəlamda allahın böyüklüyü xüsusi olaraq vurğulanır: «Allah-allah diməyincə işlər onmaz» - «Dövlətsiz şərrindən allah saqlasun, xanım, sizi!».

I bölmədəki kəlamların təsdiq və inkar məzmunlu olması da maraqlıdır. Belə ki, *-maz* şəkilçisi ilə bitən kəlamların bir qismi yalnız inkar məzmunludur, yəni onları təsdiqdə işlətmək qeyri-mümkündür. Məsələn, «ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz»; «Qara eşək başına üyən ursan qatır olmaz»; «Kül tərəcik olmaz» və s. Həmin kəlamların bir qismi inkarda işlənsə də, asanlıqla təsdiq formasına çevrilə bilər. Məsələn, «Ər malına qıymayınca adı çıqmaz» - «Ər malına qıyınca adı çıxar»; «Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz» – «Könlin yuca tutmayan ərdə dövlət olar» və s.

Burada onu da qeyd edək ki, S.Rzasoy həmin tip atalar sözlərini məhz mətn daxilində təhlil etmiş və bir sıra maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Müəllif yazır: «...qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz» deyimində geniş bir tarixi təcrübə ümumiləşdirilib. Eyni ümumiləşdirmə – universallaşdırma başqa deyimlər ilə də ifadə olunub: Paradiqmaya diqqət edək:

Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz.

Qaravaşa don geyirsən xanım olmaz.

Əski pambıq bez olmaz.
Kül təpəcik olmaz.
Öyünməklə övrət ər olmaz.

Verilmiş deyimlərin semantik yükü eynidir. Başqa sözlə, bunlarda eyni bir semantik paradiqma ifadə olunub. Yəni qara eşşəyin başına yüyən salanda qatur olmadığı kimi, qaravaşa don geyirəndə xanım olmur, əski pambıq bez olmur, kül təpəcik olmur, arvad öyünməklə ər olmur. Burada funksional strukturun təqdim etdiyi semantik imperativ müxtəlif kodlarla ifadə olunsada, semantik məzmun eynidir». ¹ Müəllifin qənaətləri inandırıcıdır. Amma qeyd edək ki, S.Rzasoy həmin kəlamları «boy» kontekstində yox, məhz kəlam daxilində tədqiq etmişdir. Araşdırmalar isə həmin kəlamların «boy»larla birbaşa və ya dolayı şəkildə bağlı olduğunu təsdiqləyir (bu barədə bəhs edəcəyik).

I bölmədəki kəamlarda işlənmiş leksik təkrarlar (allah-allah, yapa-yapa), leksik paralelizmlər (yığar-dərər), epitetlər (qara polad uz qılıc, konlin yuca tutan ər) və digər poetik kateqoriyalar kəamların ekspressivlik və emosionallığını qüvvətləndirib.

Dədə Qorqudun dilindən verilmiş kəamlarda türkən tanrıya, təbiətə və insanlara münasibəti, baxışları bədii şəkildə ifadə olunub. Türk təfəkkürünün, onun zəngin mənəvi dünyasının böyüklüyündən xəbər verən bu kəamlar süzülə-süzülə, cılalana-cılalana bu günümüə ötürülüb.

«Müqəddimədə»ki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin «Kitab»ın «boy»ları ilə bağlılığı müqayisə və qarşılaşdırmalarda daha aydın görünür:

¹ S.Rzasoy. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı, 2004, s.172.

deməyincə işlər onmaz» atalar sözü birbaşa qeyd etdiyimiz mətnlərlə bağlanır, onların real nəticəsi kimi görünür.

«Müqəddimə»də: «Qadir tənri verməyincə ər bayımaz» (Qadir tanrı verməyincə kişi varlanmaz).

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da təsvir edilir ki, kafirlər Qazanın qızıl-gümüşünü, tövlə-tövlə atlarını, qatar-qatar dəvələrini ələ keçirib, oğlu Uruzu qırx igidlə, arvadı Burla xatunu qırx incə belli qızla dustaq edib. Onlar Qazanın var-dövlətindən yalnız Dərbənddəki on min qoyununu Qaraca Çobanla döyüşdə uduzduqlarına görə ələ keçirə bilməyiblər. Fakt budur ki, kafirlər 10 min qoyunu ələ keçirə bilməsələr də, əlavə olaraq külli miqdarda var-dövlətə sahib olublar. «Boy»un sonunda kafirlərin kişi kimi yox, xainliklə ələ keçirdikləri var-dövlətin Qazan xan tərəfindən geri qaytarılması təsvir edilir:

«...Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu. Qazan bəg ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndi altun təxtində. Yenə evin dikdi. Qaracıq çobanı əmiraxur elədi. Yedi gün, yedi gecə yemə-içmə oldu...».

Deməli, kafirlər nəinki varlanır, hətta öz var-dövlətlərini də itirirlər. Bu da «Qadir tanrı verməyincə kişi varlanmaz» atalar sözünün semantik tutumu ilə üst-üstə düşür.

«Müqəddimə»də:

«Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz» (Əcəl vaxtı çatmayınca kimsə ölməz).

«Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu»nda:

«Məgər, sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstinə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbəcüəzi vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə sığadı. «Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi anan südilə sənəin yarana məlhəmdir» - dedi, gəib oldu».

Göründüyü kimi, «Əcəl vaxtı çatmayınca kimsə ölməz» atalar sözünün daşıdığı məna yükü «Kitab»ın I «boy»undan

götürdüyümüz epizodla səsləşir, bunların biri digərini tamamlayır, sanki atalar sözü həmin mətndən süzülüb gəlib.

«Müqəddimə»də:

«Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz» (Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz).

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda:

«...Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala. Dədə Qorqud ayıtdı: «Çalışsan, əlün qurısun!» - dedi.

Həq təalanın əmrilə Dəli Qarçarın əli yuqaruda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu».

Yaxud:

«Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nda:

«Həq təalaya Domrulun sözü xoş gəlmədi: «Baq, baq mərə dəli qavat. Mənim birliğim bilməz, yarlığümə şükr qılmaz. Mənim ulu dərgahımda gəzə, mənlik eyləyə» - dedi. Əzrayilə buyruq elədi kim, ya Əzrayil, var, ol dəxi dəli qavatın gözinə görüngil, bənzini sarartğıl! – dedi; canını xırlatğıl, alğıl! – dedi».

Təkəbbürlük edəni tanrının sevmədiyi həm «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda, həm də «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nda real olaraq görünür. Belə ki, Dəli Domrul da, Dəli Qarçar da tanrı tərəfindən cəzalandırılır.

Maraqlıdır ki, «Allah-allah deməyincə işlər düzəlməz» atalar sözü «Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz»lə «müqəddimə» daxilində oxşar fiqurlar kimi çıxış edir. Hər ikisində allah insan qarşılaşdırması var. İnsan lovğadırsa, təkəbbürlüdürsə, tanrını sevmirsə, tanrı da onu sevmir. Əksinə, tanrının birliyini qəbul edəni, onu sevəni tanrı da sevir. Bu, «boy»lardan verdiyimiz nümunələrdə də özünü doğruldur. Belə ki, tanrının lovğa, təkəbbürlü insanı yox, onu qəbul edəni, ona inananı sevdiyi təqdim etdiyimiz sintaktik bütövlərdə bütün çılpahlığı ilə təsvir edilib. Onu da qeyd edək ki, «müqəddimə»dəki «Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz» atalar sözü ilə «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu»ndan

götürdüyümüz «Həq təlalaya Domrulun sözi xoş gəlmədi» cümləsi semantika və funksiyaca eyni xətdə birləşir. Sanki ozan və ya «müqəddimə»ni hazırlayan bir cümləni iki formada ifadə edib.

«Müqəddimə»dəki «Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan allah-tənri görkli» cümləsi bir neçə «boy»da, xüsusən də «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda genişləndirilmiş şəkildə verilib:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz tənri?!
Anadan toğmadın sən, atadan olmadın
Kimsə rizqin yemədün,
Kimsəyə güc etmədin.

.....

Urdığını ulatmiyan ulu tənri!
Basduğun bəlürtmiyə bəllü tənri!
Götürdügin gögə yetürən görklü tənri!
Qaqduğun qəhr edən qəhhar tənri!

Təqdim olunmuş şeir parçasında tanrı sözünün 5 dəfə təkrarlanması onun böyüklüyünə işarədir.

«Müqəddimə»də Dədə Qorqudun dilindən verilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sonuncu bölməsi belə bir cümlə ilə bitir: «Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd irsün, xanım hey!». Boyların son cümləsi də bu xeyir-duanın forma və məzmununa uyğun gəlir: I «boy»da: Qadir tənri səni namərdə möhtac eyləməsün, xanım, hey!...; II «boy»da: Adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzi suyına bağışlasun, xanım, hey!...; III «boy»da: Adı görklü Məhəmməd Musstafa yüzi suyuna bağışlasun, xanım, hey!...; IV «boy»da: Adı görklü Məhəmmədə bağışlasun. Xanım hey!!! və s.

Göründüyü kimi, müəyyən söz və ifadə fərqləri nəzərə alınmazsa, cümlələrin hamısı eyni semantik gücə malikdir.

Burada bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşür. Belə ki, «müqəddimə»də işlənmiş «Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd irsün» cümləsi I «boy»un sonunda verilmiş xeyir-dua hissəsində, dəqiq desək, 7-ci misrada eynilə verilib: «Ol ögdigim yuca tənri dost olubanı mədəd irsün». Bu, «müqəddimə»ni «boy»lara bağlayan ən əsas detallardan hesab oluna bilər.

«Müqəddimə»də:

«Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz» (Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz).

I «boy»da: «Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi.
Karvan kibi qondı, köçdi.
Anları dəxi əcəl aldı, yer gizlədi
Fani dünya yenə qaldı...
Qərə ölüm gəldigində keçit versün».

Dədə Qorqudun dilindən verilmiş bu şeir parçasının məzmunu II «boy»da fərqli formadadır:

«Qani dedigim bəg ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimlü-gedimlü dünya!
Axır-son ucu ölümlü dünya!».

Bu parça III, V, VII, VIII və IX «boy»larda təkrarlanmayıb, IV «boy»da I misranın əvvəlinə «imdi» sözü artırılıb, sonuncu misradakı «axır» sözü isə «axirət» sözü ilə dəyişdirilib, VI «boy»da IV «boy»dakı parça eynilə təkrarlanıb. Fərq yalnız 6-cı misradakı «axirət» sözünün ixtisarında müşahidə edilir. XI «boy»dakı şeir parçası VI «boy»a uyğundur. Fərq 1-ci misradadır. Belə ki, həmin şeirin

1-ci misrası VI «boy»da «İmdi qanı dedigim bəg ərənlər?», XI «boy»un 1-ci misrasında isə «Qanı ögdüğümüz bəy ərənlər?» şəklindədir. Yəni VI «boy»dakı «imdi» ixtisar olunub, «dedigim» sözü isə «ögdüğümüz»lə əvəzlənib. XII «boy»da II «boy»dakı şeir parçasının 6-cı misrasında «axır» sözü ixtisar olunmuş, qalanları isə eynilə saxlanılmışdır.

«Əvvəl-axır uzun yaşın ucı ölüm!» X «boy»un sonunda verilmiş şeirin 1-ci misrasıdır. Məzmunca yuxarıdakı şeir parçaları ilə bağlanan həmin misra XII «boy»un sonunda, əsasən, eynilə təkrarlanıb:

«...Əlaqibət, uzun yaşın ucı ölüm, axırı ayrılıq».

Müqayisələr göstərir ki, «Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz» atalar sözü «boy»lardan təqdim etdiyimiz şeir parçalarının ümumiləşdirilmiş, lakonik forması kimi görünür.

«Müqəddimə»də:

«Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa,
yığar-dərər:

tələb eylər, nəсібindən

artuğunu yeyə bilməz»

(Bir igidin Qara dağ yumrusunca malı olsa, yığar-toplayar, qismətindən artuğunu yeyə bilməz).

XII «boy»un əvvəlində təsvir olunur ki, Daş Oğuz bəylərindən Aruz, Əmən və digər bəylər Qazanın var-dövlətinin talan olunmasında iştirak etmədikləri üçün onunla ədavət saxlayır, düşmənçilik edirlər:

«Taş Oğuz bəylərindən Aruz, Əmən və qalan bəglər buna eşitdilər, ayıtdılar ki, «Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik. Şimdi neçün bilə olmyavuz?» - dedilər. İttifaqı cəmi Taş Oğuz bəgləri Qazana gəlmədilər, ədavət eylədilər...

Aruz aydır: «Mərə Qılbaş, ol vəqt kim Üç Boz oq yığnaq olsa, ol vəqt Qazan evin yağma edərdi. Suçımız nəydi ki,

yağmada bilə olmadıq? – dedi. Həmişə Qazanın başına bunlu gəlsün, tayısı Aruzu daim ana tursun. Biz Qazana düşmənisiz, bəllü bilsün!» - dedi».

«Boy»un sonunda isə Daş Oğuzun İç Oğuza məğlub olması təsvir edilir:

«...Nöbət Qazana dəydi. Altmış tutam ala köndərin qoltuq qısdı, Aruza bir köndər urdı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi: «Başın kəs!» - dedi. Qaragünə atdan endi. Aruzın başın kəsdi.

Taş Oğuz bəgləri bunu görüp, həp atdan endilər. Qazanın ayağına düşdilər, suçların dilədilər, əlin öpdilər...».

Deməli, Aruz və onunla həmfikir olanlar var-dövlət hərisləri olduqları üçün nəflərini boğa bilmir və Qazana düşmən olduqlarını bəyan edirlər. Nəticə isə onların xeyrinə olmur. Qazan qeyrəti, Qazan cəsurluğu qalib gəlir. Bu qeydlər göstərir ki, «Bir igidin Qara dağ yumrusunca malı olsa, yığar-toplayar, qismətindən artığını yeyə bilməz» atalar sözündə «boy»un məzmunu yığcam şəkildə ifadə olunub. Hətta həmin atalar sözündə «boy»dakı hadisələrin inkişaf xətti ifadə olunub: «Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa» - Daş Oğuz bəyləri varlı-dövlətlidir; «...yığar-dərər; tələb eylər» - Daş Oğuz bəyləri, xüsusən də Aruz var-dövlətini artırmaq üçün Qazanla ədavət saxlayır, düşmənçilik edir», Beyrəyi aldadaraq öldürür; «...nəsibindən artığını yeyə bilməz» - Daş Oğuz bəyləri məğlub olur, Qazanın qardaşı Qaragünə Aruzun başını kəsir, Daş Oğuz bəyləri qismətlərindən artığını yeyə bilmirlər.

«Müqəddimə»də:

«Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz, - böyüyəndə
salur gidər, gördüm diməz»

(Yad oğlunu saxlamaqla oğul olmaz, böyüyəndə – atar-gedər, gördüm deməz...).

«Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy»da:

«...Bu yığnaq yarıldı, içindən bir oğlan çıxdı. Gödəsi adam, dəpəsində bir gözi var. Aruz aldı bu oğlanı, ətəginə sardı. Aydır: «Xanım, muni mana verin, oğlum Basatla yaşlıyayın!» - dedi.

Bayındır xan «Sənin olsun!» - dedi.

Aruz Dəpəgözi aldı, evinə gətürdi...Bəslədilər, böyüdü, gəzər oldu. Oğlancılarla oynar oldu. Oğlancılarının kiminün burnın, kiminün qulağın yeməgə başladı. Əlhasili, ordı bunun ucından qatı incindilər. Aciz qaldılar. Aruza şikayət edüb ağlaşdılar. Aruz, Dəpəgözi dögdü – sögdü, yasaq eylədi, əsləmədi, Axir evindən qodı».

Göründüyü kimi, Aruz yad oğlunu evinə gətirir, onu böyüdür, vəhşiliyini gördükdə isə döyür və evindən qovur. Bu hadisə atalar sözündə bir az fərqli formadadır. Konkret desək, «boy»da yad oğlunun vəhşiliyə görə qovulması, atalar sözündə isə yad oğlunun onu saxlayanı atıb getməsi ifadə edilib. Ancaq bu kiçik detal atalar sözü ilə sintaktik bütöv arasında kəskin fərq yarada bilmir.

«Müqəddimə»də:

«Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz.

Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz».

(Qara eşək başına yüyən vursan, qatır olmaz.

Qaravaşa don geydirsən də, qadın olmaz).

Təqdim etdiyimiz cümlələrdə forma, həm də məzmun baxımından bir-birini tamamlama müşahidə edilir. Hər iki cümlədə birinci və axıncı sözlərin «q» samiti ilə başlanması alliterasiya silsiləsi yaradıb. I misranın əvvəlində işlənən «qara» sözü II misranın 1-ci sözündə, daha dəqiqi, mürəkkəb sözün I komponentində (qara baş → qaravaş) eynilə təkrarlanıb. Bu da söz təkrarı – anaforanı xatırladır.

Cümlələrin sonundakı mürəkkəb fellərin I komponenti «q» səsi ilə başlanan həmqafiyə sözlər kimi görünür (qatır,

qadın – qatı-qadı), mürəkkəb fellərin II komponenti isə eynilə təkrarlanıb (olmaz, olmaz). Deməli, «q» səsinin qafiyə və anaforada iştirakı misraların təsir gücünü artırıb. Digər tərəfdən, hər iki cümlənin morfoloji elementləri və söz sırası oxşardır, üzvləri müxtəlif sözlərlə ifadə olunsa da, strukturları eynidir. Daha doğrusu, I cümlə strukturu II cümlədə eynilə təkrarlanıb. Həm də I cümlə məhz II cümlənin təsir gücünü artırmaq məqsədilə işlədildiyindən ağırlıq mərkəzi 2-ci cümlənin üzərinə düşüb. Ona görə də «Qaravaşa don geydirsən də, qadın olmaz» atalar sözünün «boy»lara bağlılıq dərəcəsinə diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boy»unda:

«...Boğazcə Fatma diyərlər bir xatun vardı, «Qalq, sən oyna!» - dedilər. «Hey, Şu dəli məğmun mənə də şayəd ancılayın olmaz sözlər söylər» - dedi. Qızın qaftanını geydi: «Çal, mərə, dəlü Ozan! Ərə varan qız mənəm, oynayayım», - dedi. Dəlü ozan aydır:

And içəyim bu gəz boğaz qısrığa bindigim yoq,
Binübəni qazavata varduğım yoq.
Eviniz ardı dərəcic degilmiydi?
İtünüz adı Bırağ degilmiydi?
Sənin adın Qırq oynaşlı Boğazca Fatma
degilmiydi?
Dəxi eybin açaram, bəllü, bilgil! – dedi.
Səninlə mənim oyunum yoq,
Var yerinə oturğıl!
Ərə varan yerindən tura
bən qopuz çalam,
qol saluban oynaya, - dedi».

«Qaravaşa don geydirsən də, qadın olmaz» atalar sözündə «qaravaş» nökar, «don» bahalı paltar, «qadın» xanım mənasındadır. Bu, «Kitab»dan götürdüyümüz epizoda uyğun

gəlir. Belə ki, təqdim olunmuş epizodda Boğazca Fatma qaravaşdır, gəlin kimi bahalı qaftan geyinir, lakin Beyrək onu xanım kimi qəbul etmir. Deməli, «müqəddimə»dəki atalar sözü ilə yuxarıdakı epizod arasında məntiqi əlaqə, daxili bağlılıq var.

«Müqəddimə»də:

«Əski panbuq bez olmaz.
Qarı düşmən dost olmaz».
(Köhnə pambıq bez olmaz.
Qarı düşmən dost olmaz).

«Əski panbıq bez olmaz» cümləsi 2-ci cümlənin təsir gücünü qüvvətləndirmək üçün işlədilib. «Kitab»la birbaşa bağlanan da məhz 2-ci kəlamdır. E.Əlibəyzadə yazır: «Dədə Qorqud kitabı»nın başlanğıcında bir xalq kəlamı, Oğuz el məsəli xatırlanır: «Qarı düşmən dost olmaz».

Bəli, çox gözəl deyilib. Bu kəlam xalqın min illər boyu təcrübəsindən keçirib gəldiyi nəticədir, xalqın ümumi fikridir. Dini-əxlaqi inamdır ki, dastanların «epiqrافی» kimi, başlanğıcda verilib. Qarı düşmən qarı düşməndir, o dost ola bilməz. Zərdüşť babamız xeyirxahlıq dini, təlimi yaratdı, Əhriməni düz yola çağırđı, bu uğurda çarpışmalarda həlak oldu...».¹ Müəllif bu fikirlərini «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy», «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu» və «Bəkil oğlu İmranın boyu» ilə əlaqələndirərək elmi və inandırıcı şərhlər verməklə yanaşı, «Qarı düşmən dost olmaz» kəlamını indiki vəziyyətimizə bağlamağı da unutmayıb. Ona görə də bu barədə geniş şəkildə bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab etmirik.

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.113.

«Müqəddimə»də:

«Qara polad uz qılıcı çalmanınca qırım dönməz» (Böyük, iti, polad qılıncı çalmanınca döyüş bitməz).

Təqdim etdiyimiz kəlamın daxilindəki qılınc sözü atributları ilə birlikdə Oğuz qəhrəmanlarının əksəriyyətinin dilində işlənib. Məsələn, «Qazanın dilində: «Qara polad uz qılıcım çalayın»; Beyrəyin dilində: «Qara polad uz qılıcım belümə bağlardım!»; Qaraca çobanın dilində: «Qara polat uz qılıcın vergil, mana!»; Uruzun dilində: «Qara polad uz qılıcım dartaydım»; Səyrəyin dilində: «Qara polad uz qılıcım tutaydım»; Qanturalının yoldaşlarının dilində: «Qara polad uz qılıcdan qayıtmayan»; Bəkilin oğlunun dilində: «Qara polad uz qılıcın mana vergil». Bu nümunələrdən Qaraca Çobanın dilindən verdiyimiz cümlə Bəkilin oğlunun dilində eynilə təkrarlanıb (fərq isə yalnız mana vasitəli tamamlığının inversiya ilə işlədilməsindədir). Təqdim olunmuş nümunələr «müqəddimə» və «boy»ları əhatə edən sintaktik epiforalar kimi çıxış edir.

Atalar sözünün daxilində işlənmiş «qılınc çalmaq» ifadəsi isə «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da daha çox işlədilib. Təkcə onu qeyd edək ki, «Çal qılıcın ağam Qazan, yetdim! cümləsi Oğuz qəhrəmanlarının dilində 9 dəfə təkrarlanıb. Cəmi 2 yerdə Qazan xitabından əvvəl işlədilmiş «ağam» sözü «qardaş» və «bəgüm» sözləri ilə əvəzlənib. Maraqlıdır ki, həmin sintaktik epiforalar «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da eynilə verilib. Deməli, «Kitab»ın «boy»larının bir-birinə bağlanması poetik kateqoriya kimi sintaktik epiforalardan daha çox istifadə olunub.

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»dan kiçik bir epizoda diqqət yetirək:

«...Qara polat üz qılıclar çalındı, yılmağa düşdi. Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi. Qiyamətin bir günü ol gün oldu. Bəg nökarindən, nökar bəgindən ayrıldı...

Qazan bəgün qartaşı kafərin tuğilə sancağı qılıcladı, yerə saldı. Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi. On iki bin kafər qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu. Qaçanını Qazan bəg qomadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu.

Qazan bəg ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndü altun xəttində. Yenə evini tikdi».

Bu epizodun birinci cümləsi, dəqiq desək, «Qara polat uz qılıclar çalındı» hissəsi atalar sözündəki feli bağlama tərkibinə uyğun gəlir (Qara polad uz qılıcı çalmayınca). Yəni cümlə strukturunun söz birləşməsi formasına transformasiyasının elementləri müşahidə olunur. «Boy»dan götürdüyümüz epizodun sonrakı hissələrində isə döyüşün bitdiyi təsvir edilib. Bu da semantika baxımından atalar sözündəki «qırım dönməz» (döyüş bitməz) ifadəsinin təsdiqdə olan məna yükü ilə (qırım dönər – döyüş bitər) üst-üstə düşür. Deməli, sintaktik bütövün funksiya və məzmunu həmin atalar sözündə yığcam şəkildə ifadə olunub.

«Müqəddimə»də:

«Ər malına qıymayınca adı çıxmaz» (Kişi malına qıymayınca adı çıxmaz).

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da:

«...Yedi gün, yedi gecə yemə-icmə oldu. Qırq baş qul, qırq qırnaq oğlu Uruz başına azad elədi. Cılasun qoç yigitlərə qalaba ölkə verdi; Şalvar, cübbə, cuqa verdi».

«İç Oğuz Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy»da:

«Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Əmma Taş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı. Qaçan Qazan evin yağmalatsa, hələlinin əlin alur, tışra çıxar, andan yağma edərdi...».

Bu epizodlarda Qazanın öz malına qıyan, səxavətli olması ifadə edilir ki, bu da «Kişi malına qıymayınca adı çıxmaz» kəlamı ilə real olaraq bağlanır. Yəni Qazan kəlamdakı

ər (kişi) kimi hərəkət edir, malına qıydığı üçün daha şərəfli qəhrəman kimi tanınır.

«Müqəddimə»də:

«Qız anadan görməyincə ögit almaz».

(Qız anadan görməyincə öyüd almaz).

«Kitab»da mərd, namuslu və ana öyüdü almış qadınların maraqlı obrazları yaradılıb. Məsələn, Dirsə xanın xatunu vüqarlı, mərd və tədbirlidir. O, oğlu Buğacı Dirsə xanın düşmənlərinə qarşı döyüşə çağıranda daha tədbirli görünür. Belə ki, Dirsə xanın tutulmasını desə də, ərinin «ağ ətindən qan çıxana qədər döyülməsini» dilinə belə gətirmir. Həmin «boy»da... məsələ bir qədər də dərinləşir və ana öyüdü, ana təsiri ilə əsaslandırılır. Çünki həmin namərdlərin təhrikilə ata aldadılmış, oğula qarşı çıxmışdı, oğul da bunu bilirdi. Oğul ataya qarşı kin saxlaya bilərdi. Lakin işə ana müdaxilə edir. Bu isə böyük mənəvi və tərbiyəvi təsirlə bağlıdır, ananın oğul üzərindəki hörmət və nüfuzunu, habelə ailədə ananın hər müşkül işi yoluna qoyduğu, ataya mənəvi dayaq, arxa olduğu fikrini təsdiq edir».¹ Yaxud Qazana dayaq olan Burla xatun, Beyrəyi 16 il gözləyən Banıçığək, Qanturalının igidliyini qiymətləndirib onunla bərabər düşməne qarşı döyüşən Selcan xatun ana öyüdü, ana tərbiyəsi almış mərd və mübariz qadınlardır. Bu faktlar bir daha təsdiqləyir ki, «Qız anadan görməyincə öyüd almaz» kəlamı «Kitab»ın bir neçə boyu ilə bağlanır.

«Müqəddimə»də:

«Oğul atadan görmüyincə süfrə çəkməz» (Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz).

«Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir» (Oğul atanın yetirməsi, iki gözünün biridir).

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.162.

Təqdim olunmuş kəlamların hər ikisində ata-oğul münasibətləri bədii şəkildə ifadə olunub. Bu cür münasibətlər «Kitab»da daha geniş planda verilib. Belə ki, «boy»larda Uruzun Qazandan, Beyrəyin Baybörədən, Qanturalının Qanlı qocadan, Yeynəyin Qazılıq qocadan öyrənməsinə, öyüd-nəsihət almasına tez-tez rast gəlinir.

Qeyd etdiyimiz kəlamlar barədə K.Vəliyev yazır: «...Ulu ozan atadan ürək dolusu danışır: «Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz» - deyir. Dədəm Qorqudun bu sözlə dediyi odur ki, elimiz qonaq adını həmişə uca tutub, qonaq üçün canından keçib. Oğulun süfrəsi o zaman açıq olar ki, bunu öz atasından görmüş olsun. Göz açıban açıq süfrə görməsə, o necə bərəkət süfrəsi açar?

«Oğul atanın yetiridir;
İki gözünün biridir».

Gözdən əziz nə var? Əlçatmazları, ünyetməzləri atalar, babalar gözlə tutuşdurub, gözlə tən sayıb. Oğul da eləcə».¹ K.Vəliyevin obrazlı şəkildə ifadə etdiyi fikirləri E.Əlibəyzadə nisbətən başqa formada ifadə edib. Belə ki, müəllif həmin kəlamları birbaşa «Kitab»ın «boy»ları, xüsusən də «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»la əlaqələndirərək fikri təsdiq üçün bir neçə şeir parçası təqdim edib.² Biz onlardan yalnız ikisini təqdim edirik:

«Qazan deyir:

Bərü gəlgil, qulunum oğul!
Sağım ələ baqduğımda
Qartaşım Qaragünəyi gördim, -
Baş kəsübdür, qan döküpdür,
Çöldi alubdur, ad qazanubdur.

¹ K.Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s.133.

² E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.198-199.

Solım ələ baqduğımda
Tayım Uruzı gördim, -
Baş kəsübdür, qan döküpdür,
Çöldi alubdır, ad qazanıbdır.
Qarşum ələ baqduğımda səni gördim.
On aldı yaş yaşladın.
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan
Yay çəkmədün ox atmadın,
Baş kəsmədin, qan dökmədin,
Qanlı Oğuz içində çöldi almadın.

Uruzun cavab:

A bəg baba!
Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə əqlin yox!
Dəpəcə böyümüşsən tarıca beynin yox!
Hünəri oğul atadanmı görər, ögrənər,
Yoxsa atalar oğuldanmı ögrənür?
Qaçan sən məni alub kəfər sərhəddinə çıxardın
qılıc çalub baş kəsdin?
Mən səndən nə gördüm, nə ögrənir? – dedi».

Qazanın və Uruzun dilindən verdiyimiz şeirlər E.Əlibəy-zadənin qeyd etdiyi kimi, «oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir» məsələnin daşdığı məna yükü ilə bağlanır.

«Müqəddimə»də:

«Dövlətli oğul qopsa, ocağının közidir (Ağıllı oğul olsa, ocağının gözüdür).

«Kitab»da, daha dəqiq desək, «Dirsə xan oğlu Buğac xan boy»unda oğul daha ağıllı və dözümlü görünür. Çünki oğul nəinki atanı bağışlayır, hətta onu ölümdən qurtarır.

**2) «Müqəddimə»də II bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və
zərbi-məsəllərin «boy»larla bağlılığı**

II bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və məsəllər aşağıdakılardır:

«Dədə Qorqud bir dəxi soylamış:

Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz
binincə binməsə, yeg!

Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca,
çalsa, yeg!

Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!

Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!

At yemiyən acı otlar [bitincə] bitməsə, yeg!

Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg!

Ata adını yürütməyən xoyrad oğul

ata belindən enincə enməsə, yeg.

ana rəhminə düşüncə, toğmasa, yeg.

Ata adın yürüdəndə dövlətlü oğul yeg.

Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa, yeg.

Gerçəklərin üç otuz on yaşını toldırsa, yeg.

On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman

Gətürməsin, dövlətiniz payəndə olsun, xanım hey!»

Düzdür, təqdim olunmuş kəlamların hamısı «yeg» sözü ilə bitir, amma sıralanmada əsas prinsip kimi götürülə bilməz. Çünki «yeg» sözü kəlamların hamısının sonunda işlənilib. Fikrimcə, II bölmədəki kəlamlar daşdığı mənə yükünə görə sıralanıb. I kəlamda «at kultu», II və III kəamlarda döyüş silahları (qılınc, ox və çomaq) və silahdan istifadəyə münasibət ifadə olunub. Bu cür sıralanmaya «boy»larda da təsadüf olunur. Məsələn, «Bəkil oğlu İmranın boy»unda: «Toquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılıc, bir çomaq gətürdilər».

IV kəlamda qonaqpərvərlik, V və VI kəamlarda təbiətə münasibət, VII və VIII kəamlarda ata-oğul münasibətləri ifadə olunub. IX və X kəamlarda isə yalan və doğru söz qarşılaşdırılıb. Yekunlaşdırıcı cümlə özündən əvvəlkilərin, xüsusən X kəlamın məzmunu ilə bağlanır.

I kəlamda türkün «Qazlıq» atının böyüklüyü, sonuncu kəlamda isə allahın yamanlıq göstərməməsi əsas fikir kimi diqqəti cəlb edir. I və III bölmələrin 1-ci kəamlarından fərqli olaraq, II bölmənin 1-ci kəlamının atla – «at kultu» ilə bağlılığı türkün qədim düşüncə tərzini əks etdirir. Məhz buna görə də həmin kəlam (Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz; binincə binməsə, yeg!) II bölmədə 1-ci sırada verilib. Bu da qədim türk psixologiyası və etnoqrafiyası baxımından təbii görünür. Həmin kəamlarda namərd igid, müxənnət adam, fərsiz oğul, yalan söz qəbul edilmədiyi kimi, acı ot, acı su da arzulanmır. Əksinə ağıllı oğul, vura bilən igid, düzlük sevən adamlar alqışlanır.

II bölmədəki kəamların sıralanmasında da bir qanunauyğunluq müşahidə edilir. Belə ki, II və III kəamların başlanğıcında xarici alliterasiya (çal-çalub-kəsər, çala bilən), V, VI, VII və VIII kəamların əvvəlində həmqafiyəni xatırladan sözlər (at, adam, ata), həmçinin «ata» sözünün 3 dəfə təkrarlanması ilə yaradılmış anafora müşahidə edilir.

IV kəlamın 1-ci sözü «q» ilə başlanır (qonaq). Bu III kəlamın son hissəsində – «yeg»dən əvvəl işlənmiş «çomaq» sözünün sonundakı «q» ilə bağlanır.

VIII kəlamın sonuncu (yeg), IX kəlamın isə birinci sözü (yalan) «y» ilə başlanır. IX kəlamın son sözü (yeg) «g» samiti ilə qurtarırsa, X kəlamın da ilk sözü (gerçək) «g» ilə başlanır.

X kəlamdakı «otuz on» yekun cümləsində eynilə, «yaşını toldursa» isə məna və funksiya ilə bağlı olaraq «yaşında tolsun» formasında verilib.

Araşdırmalar göstərir ki, II bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə daxili və xarici alliterasiya qovuşuq

şəkildədir. Məsələn, II və III kəamlarda «ç»-nin (çalub-kəsəb, çala bilən), xarici alliterasiyası ilə yanaşı, «ç» və «c»-nin daxili alliterasiyası da müşahidə edilir (qılıç, çalınca, çalsa, qılıç, çomaq). II bölmədə «ç» və «c»-nin daxili alliterasiyası təkcə 2-ci və 3-cü kəamları yox, digər kəamları da əhatə edir. Məsələn, I kəlamda (bitincə), V kəlamda (acı, bitincə), VI kəlamda (içməyən, acı, sızınca), VII kəlamda (enincə, düşüncə), IX kəlamda (olunca), X kəlamda (gerçək, üç). Göründüyü kimi, «ç» və «c»-nin alliterasiyası kəamlarda ahəngdarlıq yaradıb.

Kəamların sonunda işlənmiş «yeg» sözünün 11 dəfə təkrarlanması epiforalar silsiləsi, həmin sözün sonundakı «g» samiti və onun kar qarşılığı olan «k»-nin ayrı-ayrı kəamlarda təkrarlanması isə daxili alliterasiyadır (yürükən, yigit, yeg, kəsər, gəl, gerçək, gətür...). Deməli, epiforalarla daxili alliterasiyanın qovuşduğu nəticəsində kəamların melodiylılığı güclənib.

II bölmənin 1-ci kəlamındakı «t» və «d»-nin daxili alliterasiyası (ata, namərd, yigit) digər kəamlarda, xüsusən V və VII kəamlarda özünü göstərir (at, ot, bit (incə), bit (məsə); ata, ad, yürüt, xoyrad, belindən). Yekunlaşdırıcı cümlədə «t» və «d» samitinin 6 dəfə işlənməsi də onu formaca I kəamla bağlayan fiqurlardan hesab oluna bilər (otuz, yaşında, tolsun, gətür, dövlət, payəndə). Bu onu göstərir ki, «ç», «c», «k», «g» ilə yanaşı, «t» və «d»-nin daxili alliterasiyası da kəamların ahəngdar səslənməsinə təsir edir, onları bir xətdə birləşdirir. Bu bölmədəki müdrik sözlərin təsir gücünün artmasında leksik paralelizm (çalub-kəsər) və epitetlərin (qara evlər, acı sular...) rolunu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

II bölmədəki kəamlarda **-inca**, **-incə**, **-üncə** feli bağlama şəkilçisinin təkrarı və həmin şəkilçi morfemli fel əsasında yaranmış tərkiblərin paralelliyi (at yemiyən acı otlar bitincə, adam içməyən acı sular sızınca, yalan söz bu dünyada olunca...). **-sa²**, **-ma+sa²**, **mə+ən-məyən** şəkilçi morfemlərinin

ayrı-ayrı sözlərdə təkrarı (çalsa, binməse...; içməyən, gəlməyən...) da ekspressivliyi qüvvətləndirib.

II bölmədəki kəlamlar qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Burada kəamlardan əvvəl işlənmiş «Dədə Qorqud bir dəxi soylamış» cümləsi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş, kəamlar isə paralel budaq cümlələridir.

II bölmədəki kəamlar formaca «Qanlı qoca oğlu Yeynək boy»unda Yeynəyin dilindən verilmiş şeir parçasını xatırladır:

«Yegnək genə aydır:

Kəsə-kəsə yeməgə yaxni yaxşı.

Kəsər gündə sərçəsmə yügrək yaxşı.

Daim gəldüğində tursa, dövlət yaxşı.

Bildügin unutmasa, əql yaxşı.

Qırımından dönməsə – qaçmasa, ərlik yaxşı, -

dedi».

Misraların sonunda təkrarlanmış «yaxşı» sözü «müqəddimə»nin II bölməsindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sonunda sinonimi ilə, daha dəqiq desək, «yeg» sözü ilə ifadə edilib. (Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!...). Təqdim olunmuş parçadakı «Bildügin unutmasa, əql yaxşı kəlamı «müqəddimə»dəki «Ata adın yüridəndə dövlətlü oğul yeg (Ata adını yaşatmaqçın ağıllı oğul yaxşıdır) kəlamı ilə eyni məna yükünə malikdir. Yaxud «Daim gəldüğində tursa, dövlət yaxşı» kəlamının semantik tutumu II bölmədəki müdrik sözlərin yekun cümləsinin (On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman gətürməsin, dövlətiniz payəndə olsun, xanım, hey!) məna yükünə, funksiyasına uyğun gəlir. Daha doğrusu, «dövlətin əbədi olması, gəldiyi kimi daim durması» fikri nisbətən fərqli formalarla ifadə olunub. Deməli, «müqəddimə» və «boy»dan gətirdiyimiz nümunələr nəinki forma, hətta məzmunca oxşardır. Onu da qeyd edək ki, II bölmədəki «Ata adın yüridəndə dövlətlü oğul yeg» kəlamı Qanturalının dilində işlənmiş «Bu dünyayı ərənlər əqllə bulmuşlar» kəlamı ilə

səsləşir. «Kitab»ın Qanlı qoca oğlu Qanturalı boy»unda təsvir edilir ki, Qanturalı vəhşi heyvanlara da, düşmənlərə də ağılla qalib gəlir və sevgilisi Selcan xatunla birlikdə yolunu həsrətlə gözləyən atası Qanlı qocanı sevindirir. Deməli, Qanturalı ağılla qalib gələn, atanı sevindirən, onun adını yaşadan ağıllı igiddir. «Müqəddimə»dəki kəlamda da həmin məna var: «Ata adını yaşatmaqçın ağıllı oğul yaxşıdır». «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da Uruzun dilində işlənmiş: «Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə əqlin yox! Dəpəcə böyümüşsən tarıca beynin yox!» kəlamlarının daşdığı məna yükü də yuxarıdakı müdrik sözlərlə bağlanır.

II bölmədəki «Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa, yeg» kəlamı Qazanın dilində işlənmiş «Toğrı yolu görərkən əgri yoldan gəlməyelim» və Beyrəyin dilində verilmiş «Aldayuban ər tutmaq övrət işidir» kəlamlarının semantika və məzmunu ilə səsləşir.

II bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin boylarla əlaqəsi aşağıdakı kimidir:

«Müqəddimə»də:

«Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə
bilməz; binincə binməsə, yeg!

(Bərk yüyürək Qazlıq ata namərd igid minə bilməz,
minincə minməsə yaxşıdır).

«Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da Burla xatunun dilində: «Oğlunla yelisi qara Qazlıq atın bütün bindin; «Paralanıb «Qazlıq atımdan enməyincə»; Yaxud «Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy»da Qazanın dilində:

«Qalqubanı yerindən turu gələn,
Qazlıq atın bütün binən
Nə yigitsən, adın nədir, degil mana! – dedi».

«Kitab»dakı «at kultu» barədə F.Zeynalov və S.Əlizadə yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud»da tədqiqatçıların diqqətini o qədər də cəlb etməyən «at kultu»nu xatırlatmaq istərdik. Atlar burada öz adları ilə tanınan canlı personajlardır; at qəhrəmanın yoldaşı, əsas zərbə qüvvəsidir. «At işləməsə, ər öyünməz» məsəli dastandan leytmotiv kimi keçir. Qəhrəman yaralananda atın quyuğunu kəsir, öləndə atı öldürürlər; yasaq olunmuş vaxtda atı minmək günahdır; qəhrəman and içir: «Minərsəm, tabutum olsun!» İstər-istəməz qədim «atlı xalqlar» iskitlər (skiflər), hunlar yada düşür. Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindəki bir çox at heykəlli qəbir daşlarının təsadüfi olmadığı aydınlaşır». ¹ «Kitab»ın boylarında at türk döyüşçüsünün ən yaxın yoldaşı, əsas zərbə qüvvəsi hesab olunsa da, «Qazlıq» atı tayı bərabəri olmayan bir at kimi dəyərləndirilir. Kəlamda da namərdin başqa ata yox, məhz «Qazlıq» atına minməməsi xüsusi olaraq vurğulanır. Deməli, I və IV bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə birinci olaraq allahla bağlı tərif məzmunlu kəlamların verilməsi təsadüfi hesab edilmədiyi kimi, II bölmədəki kəlamların sırasında ilk olaraq «Sarə yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz; binincə binməsə, yeg!» kəlamının verilməsi də məhz türkün «at kultu»na görə normal qarşılanmalıdır. Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, «boy»larda «Qazlıq» atına verilmiş qiymət «müqəddimə»də daha lakonik şəkildə ifadə olunub.

«Müqəddimə»də:

«Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca,
çalsa, yeg»

¹ F.Zeynalov və S.Əlizadə. «Tükənməz xəzinə», «Kitabi-Dədə Qorqud», 1988, s.17.

(Çalib-kəsən iti qılıncı müxənnətlər çalınca, çalmasa yaxşıdır!)

«İç Oğuz Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy»da:

«Uruz aydır: «Mərə, hərzə-mərzə söyləmə. Qanına susama, gəl and iç» - dedi. Beyrək aydır: «Vallah, mən Qazan Oğuzuna başım qomışam. Qazandan dönməzəm, gərəksə yüz parə eylə!» - dedi. Aruz genə qaqdı. Beyrəgin saqqalını bərk tutdı, bəglərə baqdı. Gördi kimsə gəlməz. Aruz qara polad uz qılıcın tartub Beyrəgin sağ oyluğun çaldı, qara qana bulaşdı. Beyrəgin başı bunlu oldu. Bəglər həp tağıldı. Hər kişi atlu atına bindi. Beyrəgi dəxi bindirdilər. Ardına adam bindirib qucaqladılar. Qaçdılar, Beyrəgi odasına yetürdilər. Cübbəsini üzərinə örtədilər...».

Bu epizodla yuxarıdakı kəlam arasında məntiqi bağlılıq var. Belə ki, kəlamdakı «Çalub-kəsər uz qılıc» birləşməsi epizodda «qara polad uz qılıc» şəklindədir və hər ikisi eyni semantik yükə malikdir. Kəlamdakı «müxənnət» sözü Beyrəyi xainliklə öldürən Aruzun mənfəsimasını tam əks etdirir. Həmin epizoddan çıxan əsas nəticə budur ki, qara polad iti qılınclı Aruz müxənnətdir. Kəlamda da müxənnətlərin qılınclı çalınması arzulanır. Sanki kəlamı yaradan Aruzun və «Kitab»dakı Dirsə xan, Şöklü Məlik kimi surətlərin mənfəcəhlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edib.

«Müqəddimə»də:

«Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!» (Vura bilən igidə oxla qılıncdan bir çomaq yaxşıdır).

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da:

«Çoban aydır:

Arqırı söyləmə, mərə itüm kafər!

İtüm ilə bir yalaqda yundum için azğın kafər.

Altındağı alaca atun nə ögərsən?

Ala başlu keçimcə gəlməz mana!

Başındağı tulğulğanı nə ögərsən, mərə kafər?

Başımdağı börkümcə gəlməz mana!
Altmış tutam köndərini nə ögərsən, mırdar kafər?
Qızılıq dəgənəgimcə gəlməz mana!
Qılıcunu nə ögərsən, mərə kafər!
Əgri başlu çokanımca gəlməz mana!
Belündə toqsan oqın nə ögərsən, mərə kafər?
Ala qollu sapanımca gəlməz mana
İrağından-yaqınından bərü gəlgi!
Yigitlərin zərbini görgil, andan ötgil! – dedi».

Göründüyü kimi, Qaraca Çoban börkünü (papağını) kafirin tulğulğasından (dəbilqəsindən), qızılıq dəgənəgini (qırmızı dəyəneyini), onun altmış tutam köndərindən (altmış tutam nizəsindən), əgri başlı çokanını (əyri başlı çovkanını), onun qılincından, alla qollu sapanını (sapandını) onun toqsan oqundan (doxsan oxundan) üstün tutur.

Qaraca Çoban kafirlərlə döyüşdə yalnız ala qollu sapanddan istifadə edərək qalib gəlir. Təhkiyəçi də «boy»un sonrakı hissələrində Qaraca Çobanın papağını, dəyəneyini, çovkanını yox, məhz sapandını tərifləyir:

«Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanının ayasıydı, üç keçi tüyindən sapanının qollarıydı. Bir keçi tüyindən çatlağıcıydı. Hər atanda on iki batman taş atardı. Atdığı taş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılardı, ocaq kibi oyrulardı. Üç yıladaq taş düşdigi yerin otı bitməzdi...».

Kəlamda isə sapandın deyil, çomağın (dəyəneyin) rolu qabardılar. Deməli, qalib gəlməyi özünün həyat amalına çevirən igid nəinki ox, qılinc, sapand, hətta dəyənəklə silahlanaraq (bir başı toppuz çomaqla) qalib gələ bilər.

«Çala bilən yigidə oqla qılincdan bir çomaq yeg!» kəlamı «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu» ilə də bağlanır:

«[Andan Dönə] bilməz Dülək Uran altı pərlü çomağıla at dəpüb, gəlüb yuqarıdan aşağı kafəri qatu urdı, alımadı. Təkur qarmalayıb əlindən çomağın aldı. Anı dəxi güz ilə urdı. Ol dəxi

Qazlıq atın döndərdi, qayıda döndi. Xanım yigirmi dörd sancaq bəgi Təkur əlində zəbun oldu».

Bu epizodda aydın şəkildə ifadə edilir ki, çomaqla silahlanmış Dönəbilməz Tüləkvuran təkürə qalib gələ bilmir. Amma Dönəbilməz Tüləkvuran məğlub yox, qalib olsa idi, o alqışlanardı. Kəlamdakı igidlik motivi – «çomaqla da qalib gəlmək olar» tezisi həqiqətə çevrilə bilərdi. Burada onu da qeyd edək ki, «Bəkil oğlu İmranın boyu»nda Oğuz elinin Gürcüstanla olan sərhədini qorumaq üçün Bəkilə çomaq da verirlər:

«Bəkil razı oldu. Qalqdı yer öpdü. Dədəm Qorqut himmət qılıcın belinə bağladı. Çomağı omuzına biraqdı. Yayı qarusına keçürdü. Şahbaz aygırı çəkdi, buda bindi...».

Yuxarıdakı kəlamla bu epizod arasında da müəyyən bağlılıq görünür.

«Müqəddimə»də:

«Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa yeg!» (Qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa yaxşıdır).

«Boy»larda Oğuzların qonaqpərvərliyi xüsusi olaraq vurğulanır. Məsələn:

«Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi.

Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəylərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı...».

Yaxud: «Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Ağ ban evini qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşətmışdi...».

«Kitab»ın I və IX «boy»larından götürdüyümüz nümunələr bəzi söz fərqlərilə başqa «boy»larda da təkrarlanıb. Maraqlıdır ki, «Kitab»da Bayındır xanla yanaşı, Qazan xanın qonaqpərvərliyinə də xüsusi yer ayrılıb:

«...Salur Qazan yerindən turmuşdu. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-
ipək döşənmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdi. Altun
ayaq sürəhilər düzülmüşdi. Toquz qara gözlü, xub yüzlu, saç
ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı,
barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəylərinə
sağraq sürüb içərlərdi».

Göründüyü kimi, Bayandır və Qazan uca evlər tikdirərək
qonaq qəbul edir, məclislər qururlar. Deməli, Oğuz
qonaqpərvərliyi «Qonağı gəlməyən evlər yıxılsa yaxşıdır»
kəlamının təsdiq formasına uyğun gəlir. Digər tərəfdən, həmin
kəlam inkarda olduğu kimi, təsdiqdə də qavranılır. Yəni
kəlamdakı inkarda olan «gəlməyən» təsdiqdə (gələn), mənfi
çalarlı «yıxılsa» isə müsbət emosiyalı «tikilsə» kimi də
düşünülə bilər. Daha dəqiqi, belə bir forma alınır: «Qonağı
gəlməyən qara evlər yıqılsa yeg». «Qonağı gələn qara evlər
dikilsə yeg». Bu qarşılaşdırma da haqqında bəhs etdiyimiz
kəlamın «boy»lardakı uyğun hadisələrlə səsləşdiyini, onların
birini digərindən ayırmağın mümkünsüzlüyünü təsdiqləyir.

«Müqəddimə»

«At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg» (At
yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə yaxşıdır!).

«Dirşə xan oğlu Buğac xan boy»unda Buğac dağ
çiçəyinin köməyiylə sağalır. Deməli, acı ot yox, dağ çiçəyi
təqdir edilir:

«Böylə digəc qırq incə qız yayıldılar:

Tağ çiçəyi döşürdilər. Oğlanın anası əmcəgin bir sıqdı,
südü gəlmədi. İki sıqdı südü gəlmədi. Üçüncüdə kəndüyə zərb
eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi. Tağ çiçəgilə
südi oğlanın yarasına urdular. Oğlanı ata bindirdilər, alubanı
ordasına gətirdilər...».

Onu da qeyd edək ki, «At yemiyən acı otlar (bitincə)
bitməsə, «yeg»dən sonra forma baxımından onunla bir xətdə
birləşən «Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa yeg» kəlamı

verilib. «Müqəddimə»də ardıcıl olaraq sıralanmış bu kəlamlar Dirsə xanın xatununun dilindən verilmiş misralarla səsləşir:

Nə Qazlıq tağı aqar sənin suların
Aqan kibi aqmaz olsun!
Bitər sənin otların Qazlıq tağı,
Bitər ikən bitməz olsun!

II bölmənin sonundakı müdrik sözlər məzmunca I bölmənin sonunda verilmiş kəlamları xatırladır. Bu aşağıdakı qarşılaşdırmalarda daha aydın görünür:

I bölmənin sonunda verilmiş müdrik sözlər:

Dövlətlü oğul qopsa, ocağının gözidir.
Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa.
Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...

II bölmənin sonunda verilmiş müdrik sözlər:

«Ata adını yürütmİYən xoyrad oğul
ata belindən enincə enməsə, yeg.
ana rəhminə düşüncə, toğmasa, yeg.
Ata adın yüridəndə dövlətli oğul yeg».

Qeyd etdiyimiz kəlamlarda ata və oğul münasibətləri, oğulun fərsiz yox, ağıllı olması xüsusi olaraq qabardılır. Deməli, təqdim olunmuş kəlamlar, əsasən, eyni məzmunlu, eyni semantikalı olsa da, müxtəlif cümlə strukturları ilə ifadə olunub. Digər tərəfdən, həmin kəamlardan sonuncusu (Ata adın yüridəndə dövlətlü oğul yeg) özündən əvvəl işlənmiş müdrik sözlərin funksiyasını əks etdirir, həm də onların daha yığcam forması kimi çıxış edir. Bu kəlamların «Kitab»ın «boy»ları ilə əlaqəsi isə «Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz» və «Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir»

kəlamlarının «boy»larla bağlılıq dərəcəsinə oxşardır (əvvəlki səhifələrdə izah olunub). Bir faktı da qeyd edim ki, IV «boy»da Uruzun dilindən verilmiş «Baba oğul qazanur ad için. Oğul da qılcı quşanır baba qeyrətiçün» misraları da mənə yükü baxımından yuxarıdakı kəlamlara uyğun gəlir.

«Müqəddimə» də ağıl, ağıllı olmaq başqa bir kəlamda da ifadə olunub: «Könlin yuca tutan ərde dövlət olmaz» (Könlünü uca tutan adamda ağıl olmaz). Bu müdrik kəlamın mənə tutumu Dəli Qarcar obrazında real olaraq görünür. Burada könlünü uca tutan, hətta tanrını belə qəbul etmək istəməyən Dəli Qarcarın dilindən bircə cümləni xatırlatmaq kifayətdir: «Dədə, ya qanı mənim bürələrim?».

«Müqəddimə»də:

«Yalan söz bu dünyada olunca olmasa, yeg.
Gercəklərin üç otuz on yaşına toldırsa, yeg.
(Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yaxşıdır
Doğrucul adamlar yüz yaşasa yaxşıdır)»

Göründüyü kimi, yanaşı verilmiş kəlamlar antitezanı xatırladır. Yalan və doğru söz qarşılaşdırılır. Yalan inkar, doğru təqdir edilir. Müasir ədəbi dilimizdəki «Yalan ayaq tutar, yeriməz» və «Doğruya zaval yoxdur» atalar sözlərinin semantik tutumu da yuxarıdakı kəlamlarla səsleşir.

«Kitab»da mərd, qeyrətli, namuslu, yalandan uzaq olan surətlər və onlarla bağlı olan hadisə və əhvalatlar çoxdur. «Gercəklərin üç otuz on yaşına toldursa, yeg» kəlamı da onların məntiqi nəticəsi kimi görünür. «Yalan söz bu dünyada olunca olmasa, yeg» kəlamı isə birbaşa «Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndakı Yalançı oğlu Yalancıq surətilə bağlanır. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Yalancıq Bayandır xana deyir:

«Sultanım, bən varayın, ölüsi-dirisi xəbərin gətürəyin!».
«...Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!».

Bu parçadakı təbiilik və sadəlik yalan və qorxu ilə bağlıdır. Çünki Yalançı oğlu Yalancıq yalanının həqiqət kimi qəbul edildiyini biləndən sonra tam başqa bir tonda danışır:

«Mərə, qavat oğlu dəli qavat, sana düşərmə mana bunun kibi söz söyləmək? Gəl, mərə qavat, mənim yayımı çək, yoxsa şimdi boynun ururam».

Yaxud: «Mərə, Beyrəgin yayı vardır, götürün!

Sonrakı epizodlarda isə təhkiyəçi Yalançı oğlu Yalancıq danışdırmır və yalnız onun taleyinin son anlarını xatırladır:

«Yalançıq oğlu Yalancıq bunu eşitdi. Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özünü Tana sazına saldı. Beyrək ardına düşdi. Qoa-qoa saza düşürdi. Beyrək aydır: «Mərə, od götürün!» Götürdilər. Sazı oda urdılar».

Burada 3 psixoloji momentlə qarşılaşırıq: Yalancıqın qorxudan, çirkin ehtirasdan doğan yalvarışlı nitqi; Yalanın gerçək kimi qəbulu və Yalancıqın nitqində lovğalıq, ötkəmlik, əmrlə danışma; Mənəviyyatsız və yararsız adam hesab olunan Yalancıqın danışdırılmaması. Faktlar göstərir ki, təhkiyəçi hadisədən hadisəyə keçid və dəyişən psixoloji momentlər kontekstində Yalancıqın dilini nəzarətdə saxlaya bilib. Daha dəqiq desək, sürət psixoloji momentlərə uyğun danışdırılıb. Bəzən isə sürətin nitqi hadisələrin təsvirindən anlaşıla bilir: «Yalançıq gördi kim, yanar, sazdan çıxdı. Beyrəgin ayağına düşdi. Qılıcı altından keçdi...».

Bütün bunlar «Kitab»ın hər bir cümləsinin sənətkarlıqla yaradıldığını təsdiqləyir.

3) «Müqəddimə»də III bölməyə daxil edilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin «boy»larla bağlılığı

III bölmədəki kəlamların hər biri müstəqil məna yükü daşısa da, hamısı bir yerdə sintaktik bütövü xatırladır. Təhlilə keçməzdən əvvəl III bölmədəki kəlamları eynilə təqdim etməyi məqsədəuyğun bilirik:

«Dədə Qorqud soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür.
Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür.
Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür.
Yedi dərə qoxuların dilkü bilür.
Dünlə kərvan keçdigin turğay bilür.
Oğul kimdən oldığın ana bilür.
Ərin ağzın yeynisin at bilür.
Ağır yüklər zəhmin qatır bilür.
Nə yerdə sarılır varsa, çəkən bilür.
Ğafil başın ağrısın beyni bilür.
Qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəgdən-bəgə
ozan gəzər.
Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür.
El-evünüzdə çalub-ayıdan ozan olsun!
Azıb gələn qəzayı tənri savsın, xanım, hey».

Göründüyü kimi, oxşar strukturlu cümlələrin ardıcıl olaraq verilməsilə paralelizm yaradılıb. «Dədə Qorqud soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış» cümləsi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda baş, kəlamlar isə paralel budaq cümlələrdir.

III bölmədəki kəamlarda sanki «Nə nəyi bilər?», «Kim nəyi bilər?», «Kim hər şeyi bilər?» suallarının cavabları sıra ilə düzülüb. «Nə nəyi bilər» - dedikdə heyvanları, «Kim nəyi

bilər», - dedikdə ana, qılinc çəkən və beyni ağrıyanı, «Kim hər şeyi bilər», - dedikdə isə ozanı nəzərdə tuturuq. Bu sistemin pozulması yalnız VI kəlamda müşahidə edilir. Fikrimcə, bu, həmin kəlamdakı feli sifət tərkibi ilə (oğul kimdən olduğın) bağlıdır. Çünki yalnız ondan əvvəl işlənmiş kəlamda feli sifət tərkibi var (dünlə kərvan keçdigin). Yəni paralel təyini birləşmələrdən sonra paralel feli sifət tərkibləri işlənib. Ona görə də «Dünlə kərvan keçdigin turğay bilür» kəlamından sonra «Oğul kimdən olduğın ana bilür» kəlamı verilib. Digər tərəfdən, hər iki kəlamda 2-ci söz «k» səsi ilə başlanır (kərvan, kimdən).

Yuxarıdakı kəlamların əksəriyyətində heyvanların, daha dəqiqi, keyik, qulun, dəvə, tülkü, torağay, at və qatırın nəyi tanıdığı, nəyi bildiyi bədii şəkildə ifadə olunur ki, bu da türkün təbiəti sevməsini, onun sirlərinə bələd olmasını təsdiqləyir. III bölmədəki kəlamların son hissəsində ozanın qopuz götürərək eldən-elə, bəydən-bəyə gəzdiyi xüsusi olaraq vurğulanır. Fikrimcə, bu, ozanın nəinki insanlara, hətta heyvanlara məxsus keyfiyyətləri bilməsinə, onun biliciliyinə, yol göstərən olmasına işarədir. Təsadüfi deyil ki, «Kitab»ın «boy»larında ən çox təkrarlanan kəamlardan biri məhz ozanla bağlıdır: «At ayağı külük, ozan dili çevik olur». Yuxarıda qeyd etdiyimiz «Kim hər şeyi bilər» sualının cavabı da məhz budur.

III bölmədəki kəlamların sonunda ozan və tanrı ilə bağlı alqış məzmunlu cümlələrin dalbadal verilməsi də (El-evünüzdə çalub-ayıdan ozan olsun! Azıb gələn qəzayı tənri savsın, xanım, hey!) ozanın böyüklüyünü təsdiqləyir. Bu cəhət «Kitab»ın əsas xəttini təşkil edən detallardandır. Təkcə onu qeyd edək ki, ən böyük ozan Dədə Qorquddur.

III bölmədəki kəlamların sıralanmasında formal cəhətlərə də xüsusi fikir verilib. Düzdür, kəlamların sonunda «bilür» sözünün təkrarı ilə epiforalar silsiləsi yaradılıb. Amma bu cəhət əsas faktor kimi götürülə bilməz. Çünki «bilür» sözü kəlamların əksəriyyətinin sonunda işlənib. Fikrimcə,

sıralanmada alliterasiya daha çox nəzərə alınıb. Belə ki, I kəlamın başlanğıcındakı ilk söz «g» (gəldikdə), II kəlamda isə «k» ilə (kənəz) başlanır. Bu da həmin kəlamların xarici alliterasiya ilə bağlanmasıdır. I və II kəlamlarda daxili alliterasiya da güclüdür. Belə ki, hər iki kəlamın 2-ci sözündə eyni söz kökü var (yerin, yerlər), hər iki kəlamın 3-cü sözündə eyni şəkilçi morfemləri var:

-lar² cəm şəkilçisi, **-t⁴** mənsubiyyət şəkilçisi, **-n** təsirlik hal şəkilçisi, hər iki kəlamda 4-cü sözün ilk səsləri, yəni «k» və «q» alliterasiya yaradır (keyik, qulan).

I və II kəamlara 2-ci söz «y» ilə başlanır (yerin, yollar). III kəlamda isə «y»-nin daxili alliterasiyası bir az gücləndirilmiş şəkildədir, yəni həm 2-ci söz «y» ilə başlanır, həm də «y» 1-ci sözdə leksik təkrarla bağlı olaraq 2 dəfə işlənib (ayru-ayru). Deməli, daxili alliterasiyanın təsiri ilə ilk sözü «y» ilə (yedi) başlanan kəlam 4-cü sırada verilib. IV kəlamda «d»-nin daxili alliterasiyası V sıradakı kəlamın başlanğıcındakı sözün ilk səsi olan «d» ilə (dünlə) səsləşir. V kəlamdan sonra VI kəlamın verilmə səbəbi barədə yuxarıda bəhs etmişik. VI və VII kəamlarda 4-cü söz «a» ilə başlanır (ana, at). VII kəlamın 2-ci sözünün ilk 2 səsi (ağ-ağzın), VIII kəlamın ilk sözünün əvvəlində işlənib (ağ-ağır). Həmin kəamlarda 4-cü söz həm qafiyə görünür (at, qatır). VIII və IX kəamlarda 2-ci söz «y» ilə başlanır (yükələr, yerlər). Bu. I, II, III və IV kəamlardakı «y» səsi ilə başlanan sözlərlə səsləşir. X kəlam «ğafil», XI kəlam isə «qolça» sözü ilə başlanır ki, bunların da ilk səsləri (ğ və q) xarici alliterasiya yaradır. XI kəlam «ər» (gəzər) hissəsilə bitirsə, XII kəlam «ər» sözü ilə başlanır. XI, XII və XIII kəamların son hissələrində «ozan» sözü təkrarlanıb.

Kəamlarda «b» və «n»-nin daxili alliterasiyası da müşahidə edilir. «B»-nin alliterasiyasına nümunə kimi X kəlamdakı «baş», «beyni» və «bilür» sözlərini göstərmək olar. Kəamlarda «n»-nin daxili alliterasiyası daha qabarıq görünür.

Belə ki, «-n» təsirlik hal şəkilçisi IX kəlamda 3-cü sözün sonunda (otaqların, çəmənlərin, izin, qoxuların, keçdigin, olduğın, yeynisin, zəhmin, ağrısın), bir kəlamda, dəqiq desək, 12-ci kəlamda isə 2-ci və 4-cü sözlərin sonunda işlənib (comərdin, nakəsin). XI, XII, XIII və XIV kəlamların son hissələrində işlənmiş söz və şəkilçilər də «n» samiti ilə bitir (ozan, olsun, savsın...). Deməli, «n»-nin daxili alliterasiyası ardıcıl olaraq oxunan və ya söylənən kəlamlarda ritmikliyi bir az da qüvvətləndirib.

III bölmədəki kəlamların gözəl və ahəngdar səslənməsini yaradan cəhətlərdən biri də kəlamların əksəriyyətinin 11 və 12 hecalı olmasıdır.

Paralel budaq cümlələr şəklində olan kəlamların daxilində paralel ismi və feli birləşmələrin təkrarı (yerin otlaqların, yerlər çəmənlərin...; dünlə kərvan keçdigin, oğul kimdən olduğın) III bölmədəki kəlamların obrazlılığını gücləndirib. Bütün bunlar onu göstərir ki, daxili və xarici alliterasiyalar, kəlamların əksəriyyətində hecaların sayca bərabər olması, həmqafiyə sözlər, «bilür» sözünün təkrarı ilə yaradılmış epiforalar silsiləsi, paralel ismi birləşmələr, paralel feli sifət tərkibləri və paralel budaq cümlələr III bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəlləri formaca bir xətdə birləşdirmiş, ahəngdarlığı artırmış və onların şeir kimi səslənməsini təmin etmişdir.

III bölmədəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin boylarla əlaqəsi aşağıdakı kimidir:

«Müqəddimə»də:

«Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür» (Getdiyi yerlərin otlaqlarını keyik tanıyar).

«Kitab»ın bir neçə «boy»unda keyiklərin ovlanmasından söhbət gedir. Məsələn, «Dirsə xan oğlu Buğac xan boy»unda:

«...Baban, dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlumun at səgirdişin, qılıç çalışın, oq atışın görəyim, sevinəyim, qıvanayım – güvənəyim...».

Yaxud: «Bəki oğlu İmranın boyu»nda:

«...Əgər bəglər keyik alsə, qulağı dəlük olsa, «Bəkil sünicidir» deyü Bəkilə göndərərlərdi».

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə keyiklərn ovlanması və oğuz igidlərinin mahir ovçu olmasından bəhs edilir. «Kitab»da keyiklərin ovlanması ilə bərabər, keyikə məxsus keyfiyyətlər də bədii şəkildə ifadə edilib. Məsələn, «Dirşə xan oğlu Buğac xan boy»unda:

«Bitər sənin otların Qazlıq tağı,
Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün!»

Yaxud:

«Bitər» ayıda otlarına qarğumağıl,
Qazlıq tağının suçu yoqdır.
Qaçar keyiklərin qarğamağıl,
Qazlıq tağının günahı yoqdır».

Təqdim etdiyimiz şeir parçalarında Qazlıq dağında ot bitmədiyi və ya azaldığı üçün keyiklərin qaçdığı da ifadə olunur. Bu isə o deməkdir ki, keyiklər otlaqları yaxşı tanıyır. Deməli, yuxarıdakı şeir parçaları ilə «Getdiyi yerlərin otlaqlarını keyik tanıyar» - kəlamı arasında daxili bağlılıq var.

«Müqəddimə»də:

«Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür» (Uzaq yerlərin çəmənlərini qulan tanıyar).

«Kitab»da «qulan» və «qulun» sözlərinə rast gəlinə də, kəlamda «qulan»dan söhbət gedir. Boylarda isə qulanın keyfiyyətləri, daha doğrusu, onun «uzaq yerlərin çəmənlərini tanıması» birbaşa ifadə olunmur. Amma «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndan götürdüyümüz aşağıdakı epizodla

haqqında bəhs etdiyimiz kəlam arasında məntiqi bağlılıq görünür:

«...Beyrək aşağıya baqdı. Kəndözin yer yüzində gördi. Allaha şükr etdi. Yola düşdi. Gedərək kafərin ilqısına gəldi. «Bir at bularsam, tutayım binəyim!» - dedi. Baqdı gördi kəndünün dəniz qulunu. Boz aygır burda otlanıb turar...».

Təqdim etdiyimiz parçada «qulan» yox, «qulun» işlənməsinə baxmayaraq aydın şəkildə ifadə olunur ki, Beyrəyin dəniz qulunu (Boz aygır) kafirin ilxısı ilə bir yerdə otlayır. Deməli, qulun uzağı – kafir ilxısının otladığı çəmənliyi yaxşı tanıyır», - qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu isə «Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür» kəlamının daşıdığı məna yükü ilə səsləşir.

«Müqəddimə»də:

«Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür» (Ayrı-ayrı yollar izini dəvə tanıyar).

Kəlamda dəvənin yolları tanıması xüsusi olaraq vurğulanır. Bu isə oğuzların ticarət əlaqələrinin qurulmasında dəvədən, dəvə karvanlarından daha çox istifadə etdiklərinə işarədir.

«Kitab»da «dəvə» sözü müxtəlif məqamlarda işlədilib. Məsələn, «Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdırın»; «Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər»; «Qatar-qatar dəvələrini sorar olsan, Ağam Beyrəgin yüklədiydi»; «Qatar-qatar dəvələrim sana yüklət olsun...». Bu nümunələrlə «Ayrı-ayrı yollar izini dəvə tanıyar» kəlamı arasında daxili əlaqə müşahidə edilir.

«Müqəddimə»də:

«Dünlə kərvan keçdigin turğay bilür» (Gecə ikən karvan köçdüyünü torağay bilər).

«Dirşə xan oğlu Buğac xan boy»unda:

Salqum-salqum tan yelləri əsdiğində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,

Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda...».

Bu şeir parçasındakı «Saqallu boz ac turğay sayradıqda – saqqalı boz ac torağay ötdükdə» misrası ilə təqdim etdiyimiz kəlam arasında oxşarlıq var. Belə ki, hər iki nümunədə sərçəkimilər dəstəsinə daxil olan torağayın açıq sahədə yaşamasına işarə var. Yəni açıq sahəbə yaşadığı üçün gecə ikən karvanın köçdüyünü bilən də, dan yeri ağaranda ötən də torağaydır.

«Müqəddimə»də:

«Oğul kimdən olduğın ana bilür» (Oğulun kimdən olduğunu ana bilər).

Bu kəlam birbaşa «Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy»la bağlanır:

«Uruz qaqqdı, aydır: «Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?» Ayıtdı: «Yox, ol, ananın babasıdır, sənin dədəndir». Uruz: «Mərə, ya bənim babam ölümüdür, dirimidir?» - dedi. Ayıtdı: «Diridir. Tumanın qələsində tutsaqqdır», - dedi. Böylə degəc oğlan məlul oldu, atını qayıtdı, gerü döndü, anasına gəldi. Burada anasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır:

Mərə ana, mən xan oğlu degilmışəm.

Xan Qazan oğlu imişəm.

Mərə qavat qızı, munu mana neçün deməzdin?

Ana həqqi, tənri həqqi degilmışsə,

Qara polad uz qılıcum tartaydım,

Ğafillicə görklü başın kəsəydım,

Alca qanın yer yüzinə dökəydım, - dedi.

Anası ağladı, aydır: «Oğul, baban sağdır, əmma söyləməyə qorxdum, kafərə varasan, kəndözini urasan həlak olasan. Anunçun sana diməzdim, canım, oğul, - dedi, - əmma əmminə adam sal, gəlsün; görəlim, nə deir» - dedi».

Göründüyü kimi, Uruz atasının Qazan olduğunu gec bilir. Ana oğlunun (Uruzun) kafirlərlə döyüşdə həlak olacağından ehtiyat etdiyi üçün ona atasının kimliyini demir. Uruz anasına atasının Bayındır yox, Qazan olduğunu deyəndə isə ana məcburiyyət qarşısında qalaraq həqiqəti söyləyir. Deməli, «Oğulun kimdən olduğunu ana bilər» kəlamının məna yükü yuxarıdakı epizodla səsləşir, həm də kəlam epizodun nəticəsi kimi görünür.

«Müqəddimə»də:

«Ərin ağzın yeynisin at bilər» (Ərin ağzının kəsərini at bilər)

«Kitab»ın «boy»larında işlənmiş «At qulağı saq olur», «At işləməsə, ər öyünməz» kəlamlarının mənası «müqəddimə»də verilmiş «Ərin ağzının kəsərini at bilər» kəlamına oxşardır. Amma «ərin ağzının kəsərini at bilər» kəlamı daha çox «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndan götürdüyümüz aşağıdakı epizodla bağlanır:

«...Boz aygır dəxi Beyrəgi görüb tayandı iki ayağının üzərində turdı, kişnədi. Beyrək dəxi bunu ögmiş, görəlim, xanım, necə ögmiş. Aydır:

Açuq-açuq meydana bənzər sənin alıncuğın,
Eki şəbcırağa bənzər sənin gözcigəzin.
Əbrişimə bənzər sənin yəlicigin.
Eki şəbcırağa bənzər sənin gözçigəzin.
Əri muradına yetürər sənin arxacığın.
At diməzəm sana qartaş deyərəm.
Qartaşımdan yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımdan yeg! – dedi.

At başını yuqarı tutdı, bir qulağını qaldırdı. Beyrəgə qarşı gəldi. Beyrək at köksin qucaqladı. İki gözin öpdü. Sıçradı, bindi».

Bu parçaya at və qəhrəman münasibətləri prizmasından diqqət yetirdikdə aydın olur ki, Boz aygır Beyrəyin ən sadıq yoldaşdır, zərbə qüvvəsidir. Belə ki, o, Beyrəyi görəndə kimi dayanır və iki ayağını yuxarı qaldıraraq kişnəyir, Beyrək onu öyəndə başını yuxarı qaldırmır. Öyülməsindən sonra isə başını yuxarı tutmuş, bir qulağını qaldırmış vəziyyətdə Beyrəyin qabağına gəlir. Bu hərəkəti isə yalnız «ərin ağzının kəsərini bilən at» edə bilər.

Beyrəyin Boz aygıra minməsi də adi səhnələrdən deyil. Belə ki, Beyrək Boz aygıra sıçrayıb minməzdən əvvəl onun köksünü qucaqlayır, iki gözündən öpür, ona insani münasibət bəsləyir. Deməli, ərin (qəhrəmanın) ata, atın da ərə (qəhrəmana) münasibətləri qarşılıqlıdır. Bu cəhətlər kəlamda daha yığcam şəkildə ifadə olunub: «Ərin ağzının kəsərini at bilər».

«Müqəddimə»də:

«Ağır yüklər zəhmin qatır bilər» (Ağır yükün zəhmətini qatır bilər).

«Kitab»da yük daşıyan heyvanlar sırasında dəvə ilə bərabər, qatırın da adı çəkilir:

«...Atdan enüb tacir tonın geydilər. Bazırgan surətində qatır-dəvə çəkdilər, gəldilər».

Kəlamda da ağır yüklərin daşınmasında qatırdan istifadə olunduğuna işarə edilir. Onu da qeyd edək ki, I bölmədə verilmiş «Qara eşək başına üyən ursan qatır olmaz» kəlamından «eşək başına yüyən vurulsa da, o, qatırın yükünü çəkə bilməz» mənası çıxır. Bu isə «müqəddimə»dəki atalar sözləri və məsəllərin 3-cü bölməsində ayrıca kəlam kimi verilib: «Ağır yüklər zəhmin qatır bilər».

«Müqəddimə»də:

«Nə yerdə sırılır varsa, çəkən bilər» (Hansı yerdə sıyrılan varsa, çəkən bilər).

Kəlamdakı «sırılır» sözü barədə S.Əlizadənin fikirləri maraq doğurur: «Sırılır Vatikan əlyazma nüsxələrində

O.Şaiqin və M.Erginin nəşrlərində «sızılar»; H.Araslıda «sızla»... Vatikan əlyazma nüsxəsinin katibi qılınca işarə ilə işlədilmiş «sırılır» (yəni «sıyrılır») söz-formasını başa düşməmiş, «sızıltı, inilti» mənasında «sızı» sözü ilə (cəm şəklində) əvəz etmişdir. Halbuki Dədə Qorqudun dilində xatırladılan hikmətli cümlələrin poetik-lingvistik sistemi I variantı tələb edir. Kontekstin məzmunu belədir: «Harada qınından çəkilən qılinc varsa, (onu) çəkən bilir...».¹ Göründüyü kimi, müəllif «sırılır» sözünün oxunuşunu dəqiqləşdirməklə bərabər, kəlamda olan dərin məna tutumunu da aydınlaşdırıb.

«Hansı yerdə sıyrılan varsa, çəkən bilər» kəlamını başda Qazan xan olmaqla oğuz igidlərinin hər biri ilə əlaqələndirmək olar. Amma bu kəlam daha çox «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu» ilə bağlanır:

«...Yauqlusu vardı, tez düyün-diring etdilər. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdılar. Oğlanı gərdəgə qoydılar. Qızla ikisi bir döşəgə çıqdılar. Oğlan qılıcın çıxardı. Qızla kəndü arasına bıraqdı. Qız aydır: «Qılıcın geydir, yigit, murad ver, murad al, sarılalım!» - dedi. Oğlan aydır: «Mərə qavat qızı, mən qılıcıma toğranayım, oxuma sancılayım! Oğlım toğmasun, toğarsa, on yaşına varmasun, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə, qanın almayınca bu gərdəgə girərsəm!» - dedi. Uru turdı təvlədən bir şahbaz at çıxardı, əyərlədi, geyimin geydi. Dizcik, qarucıq bağlandı...».

Bu epizoddan bəzi detallara diqqət yetirək: Səyrək qardaşı, Əyrəyə görə qılinc çəkərək qıza yaxın getmir. Qız qılincin qınına qoyulmasını xahiş etsə də, Səyrək qılinci nə üçün çəkdiyini bildiyi üçün onu qınına qoymur və silahlanaraq qardaşı Əyrəyin dalınca gedir. Deməli, «Hansı yerdə sıyrılan varsa, çəkən bilər» kəlamı birbaşa təqdim etdiyimiz epizodun

¹ Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988, s.226.

məzmunu ilə bağlanır, onun ümumiləşdirilmiş, yığcam şəkllə salınmış forması kimi görünür.

Ş.Cəmşidov yazır: «Kitabda bir-iki sözlə, ən sadə bir cümlə ilə şəxsin böyük daxili hiss və duyğuları ifadə edilir. «Qız aydır: - Qılıncın geidir yigid! Murad ver, murad al, sarılalım!

Zifaf gecəsində öz ərini itirmək qorxusu ilə sarsılan təzə gəlin nail olduğu səadətin əldən çıxması və gələcək uzun ayrılığın sarılıq gətirən həsrəti qarşısında duyduğu böyük qorxu və kədəri ifadə etmək üçün bundan da gözəl və aydın daha nə deyə bilərdi?».¹ Müəllifin həmin hadisəyə münasibəti də «Hansı yerdə sıyrılan varsa, çəkən bilər» kəlamının yuxarıdakı epizodla real olaraq bağlandığını təsdiqləyir.

«Müqəddimə»də:

«Ğafil başın ağrısın beyni bilür» (Qafil başın ağrısını beyni bilər).

Fikrimcə, bu kəlamda oğuz igidlərinin bərk yuxulamaq, yatıb qalmaq kimi xüsusiyyətlərinə işarə edilir. Bu barədə Ş.Cəmşidov yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud»da qəhrəmanın yatıb yuxuya qalması bədii bir motiv kimi özünü göstərir. Hətta yuxu «kiçik ölüm» adlandırılır. Çünki yuxu qəhrəmanı ağır əzab, fəlakətə salır. Bəzən yatıb qalması üzündən qəhrəman, igidliyindən asılı olmayaraq, qəfil yaxalanıb zindana düşür. Onu bu fəlakətdən adətən ikinci bir yaxın adamın igidliyi xilas edə bilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Bamsı Beyrəyin, Qanturalının, Salur Qazanın adı ilə bağlı olan boylarda məhz belə olur. Digər Azərbaycan xalq dastanlarında da («Koroğlu»da, «Aşıq Qərib»də, «Şah İsmayıl»da və s.) bu motivə rast gəlirik. Bu, zahirən qəhrəmanın qüsurlu cəhəti kimi verilsə də, həqiqətdə onu bərkə-boşa salıb, güclü düşmənlə üzləşdirmək, qəhrəmanlıq macəralarına zəmin yaratmaq üçün

¹ Ş.Cəmşidov. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1977, s.130.

bir bədii vasitədir».¹ Göründüyü kimi, müəllif oğuz igidlərinin yatıb yuxuya qalmasını geniş şəkildə təhlil etsə də, onu «Ğafil başın ağrısın beyni bilür» kəlamı ilə əlaqələndirməyib. Həmin kəlamın «boy»larla əlaqəsi aşağıdakı kimidir:

«Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy»da:

«...Qazanın üzərinə yigirmi beş bəgini şəhid etdilər. Qazanın üzərinə düşdilər. Uyıdığı yerdə tutdılar. Əlin-ayağın bərk bağladılar, bir ərəbəyə yüklətdilər. Ərəbəyə möhkəm orqanla sardılar. Ərəbəyi çəktilər, yürüyü verdilər.

Gedərkən ərəbə qıçırdısından Qazan oyandı, gərindi bu əlindəki orqanları həb qırdı. Ərəbənin üzərinə oturdu...».

Məndən görünür ki, Qazan bərk yatdığı üçün tutulmasını, əl-ayağının sarınmasını, arabaya qoyulmasını bilmir və yalnız yol gedərkən araba qıçırtısına oyanır. Bu da «Ğafil başın ağrısın beyni bilür» kəlamının daşdığı məna yükü ilə üst-üstə düşür. Amma «Ğafil başın ağrısın beyni bilür» kəlamı daha çox «Uşun qoca oğlu Səyrək boyu»ndan götürdüyümüz aşağıdakı epizodla səsləşir:

«...Baqdı gördi kim, ayun on dördinə bənzər. Bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burcuq-burcuq dərləmiş uyur. Gələndən-gedəndən xəbəri qoq. Tolandı, başı ucına gəldi. Gördi kim, belində qopuzu var. Çıqarub, əlinə aldı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır:

Qalqubanı yerindən turan yigit,
Yelisi qara Qazlıq atın bütün binən,
Arqubeli ala tağdan dünin aşan,
Aqındılı görkli suyu dəlüb keçən.
Qarıplığa gələn yaturmı olur?
Bənciləyin qarusından ağ əllərin
bağladuban tonuz tamında yaturmı olur?

¹ Ş.Cəmşidov. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1977, s.150.

Ağ saqqalu babasını, ağ birçəklü anasını
ağladuban bozladurmı olur?
Niyə yatarsan, yigit?
Ğafil olma, görklü başın qaldır, yigit!
Ala gözün açğıl, yigit!
Qadir verən tatlu canın uyxu almış...

.....

Oğlan sərmərdi uru turdı. Qılıncının belçağına yabıdı kim, bunu çırpı, gördü kim, əlində qopuz var. Aydır: «Mərə, kafər, dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə çalmadım», - dedi...».

Təqdim etdiyimiz parçada bərk yuxuya gedən, sanki qəflət yuxusunda olan Səyrəyin başı üstündə Əyrək qopuz çal-çala məzmunca oxaşamanı xatırladan şeir söyləyir. Bu hadisədən sonra Səyrək oyanır. Deməli, «Ğafil başın ağrısın beyni bilür» kəlamının semantik tutumu burada da nəticə kimi görünür. Digər tərəfdən, «Ğafil başın ağrısın beyni bilür» kəlamında işlənmiş «ğafil» və «başın» sözləri yuxarıda təqdim etdiyimiz «Ğafil olma, görklü başın qaldır yigit» misrasında eynilə işlənib. Fikrimcə, «müqəddimə»ni hazırlayan həmin misranı mətndən doğan məna ilə əlaqələndirmiş və elə bil ki, mətni bir cümləyə, daha doğrusu, kəlama transformasiya etmişdir.

Bir məsələni də qeyd edək ki, yatıb yuxuya qalan Qanturalının başı üstündə söylənilən şeir də Səyrəklə bağlı verdiyimiz parçaları xatırladır. Hətta müəyyən söz fərqi nəzərə alınmazsa, bir sıra misraların eynilə işlədilməsi də müşahidə edilir. Məsələn, Səyrəklə bağlı: Ğafil olma, görklü başın qaldır yigit! Ala gözün açğıl yigit; Qanturalı ilə bağlı: Ğafil olma, qara başın qaldır yigit! Ala qıyma görklü gözün, açğıl, yigit! Bu fakt yuxarıda dediklərimizin doğruluğunu təsdiqləyir.

«Müqəddimə»də:

«Qolca qopuz götürüb eldən-elə,
bəgdən-bəgə ozan gəzər,
Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür

El-evünüzdə çalub ayıdan ozan olsun!».

«Kitab»dakı hadisələrin ozanın dilindən nəql edilməsi və Dədə Qorqudun ozanlığı qorqudşünaslıqda kifayət qədər tədqiq olunmuşdur. Ona görə də bu barədə geniş danışmır və bircə faktı qeyd etməklə kifayətlənirik. «Müqəddimə»də ozanla bağlı işlədilmiş kəlamlar «Kitab»ın «boy»larından süzülüb gələn, «müqəddimə»ni quvvətləndirən detallardır.

4) «Müqəddimə»də IV bölməyə daxil edilmiş məsəlvari cümlələrin «boy»larla bağlılığı

«Müqəddimə»nin IV bölməsinə daxil edilmiş məsəlvari cümlələr aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

«Dədə Qorqut genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli!

Tənri dostı, din sərvəri Məhəmməd görkli!

Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr siddiq görkli!

Axır separə başıdır, əmmə görkli.

Hecəsinləyin düz oqınsa, yasin görkli.

Qılıç çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli.

Əlinin oğulları – peyğəmbər nəvalələri –

Kərbəla yazısında yazıdılar əlində şəhid oldı –

Həsənlə Hüseyn iki qardaş bilə, - görkli.

Yazılıb-düzilib gögdən endi tənri elmi Quran görkli.

Ol Qur'anı yazdı – düzdi,

üləmlər ögrənincə köydi-biçdi

Alimlər sərvəri Osman Üffan oğlu, görkli.

Alçaq yerdə yapılubdur tənri evi Məkkə görkli.

Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bütün hacı
görgülü.

Sağış günində ayna görkli,
ayna günü oqıyanda qutbə görkli.
Qulaq urıb dinləyəndə ümmət görkli.
Minarədə banlayanda fəqih görkli.
Dizin basub oturanda həlal görkli.
Dölimindən ağarsa, baba görkli.
Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli.
Yanaşub yola girəndə qara buğır görkli.
Sevgili qardaş görkli.
Ban al-ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli.
Uzanca tənəfi görkli. Oğıl görkli.
Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan
allah-tənri görkli.
Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd
irsün, xanım hey!»

Göründüyü kimi, müqəddəs və gözəl olanların alqışlanması sıra ilə verilib. Sıralanmada birinci (Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli!) və sonuncu cümlələr (allah-tənri görkli. Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd irsün, xanım, hey!) tanrı ilə bağlıdır. Həmin cümlələrin arasında isə müqəddəs olanların alqışlanması, əsasən, tanınma dərəcəsinə görə sıralanıb. Məsələn, Məhəmmədə əhsən, Əbubəkrə əhsən, mərdlər şahı Əliyə əhsən, Həsənlə Hüseynə əhsən və s.

Qorqudşünaslıqda qeyd edildiyi kimi, IV bölmədəki cümlələr «görkli» sözü ilə bitir. Amma həmin cümlələrin sıralanmasında digər formal cəhətlər də nəzərə alınıb. Məsələn, I cümlədə «görkli» sözündən əvvəl işlənmiş «tənri» sözü 2-ci cümlədə 1-ci söz kimi verilib. Yaxud 2-ci cümlədə «görkli» sözündən əvvəl işlənmiş «Məhəmməd» sözü 3-cü cümlənin 1-ci sözü kimi verilib. Bu cəhət VI və VII, XV və XVI cümlələrdə gözlənilib (Əli görkli – Əlinin oğulları; ayna görkli – ayna günü). Həmin formadan nisbətən fərqli şəkildə istifadə

də müşahidə edilir. Belə ki, «görkli» sözündən əvvəl işlənmiş söz sonrakı cümlənin 1-ci yox, 2-ci sözü kimi verilib. Məsələn, X cümlənin sonunda «Qur'an görkli», XI cümlənin əvvəlində «Ol Qur'an» ifadələri verilib. Bu, XIII və XIV cümlələrdə də müşahidə edilir («Məkkə görkli» - Ol Məkkə). Bu cür təkrarlar ahəngdarlıq yaradır.

IV bölmədəki cümlələrin bəziləri xarici alliterasiya ilə bağlanıb. Məsələn, XIX və XX cümlələrin başlanğıcındakı sözlər «*d*» səsi ilə başlanır (diz, döl), XIII cümlənin başlanğıcındakı sözün ilk 2 səsi olan «*al*» (alimlər) ilə bağlanır. Ayrı-ayrı cümlələrdə daxili alliterasiyalar müşahidə edilir. Məsələn, II cümlədə «*t*» və «*d*»-nin (tənri, dost, din), XIII cümlədə «*y*»-nin (yer, yar) daxili alliterasiyası ritmikliyə xidmət edən elementlərdir.

IV bölmədəki cümlələrin bir neçəsində paralel feli bağlama tərkibləri ardıcıl olaraq sıralanıb (qulaq urub dinləyəndə, minarədə banlayanda, dizin basub oturanda). Bu bölmədəki cümlələrin hamısı qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin paralel budaq cümlələridir. Həmin cümlələrin baş cümləsi isə «Dədəm Qorqut genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış» konstruksiyasıdır. Məhz bu cəhətlərə görə IV bölmədə sıralanmış alqış məzmunlu cümlələr ahəngdar səslənir.

IV bölmədəki «Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd irsün, xanım, hey!» cümləsinin «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu»nun xeyir-dua hissəsində eynilə verildiyini əvvəlki səhifələrdə qeyd etmişik. «Kitab»ın boyları ilə birbaşa bağlanan məsəlvari cümlələr isə aşağıdakılardır:

«Müqəddimə»də:

«Dölimindən ağarsa, baba görkli (Sinəsindən ağarırsı ata gözəldir).

Məsəlvari işlənmiş bu cümlə «boy»larda tez-tez təkrarlanan «Ağ alınlu Bayındırın divanına çapar vardın», «Ağ saqallu babamı, ağ birçəklü anamı», «Ağ saqallu baban bunlu

oldu», «Ağ saqallu əziz, izzətlü, canım baba!» və s. kimi cümlələrin ümumiləşdirilmiş forması kimi görünür. Digər tərəfdən, «boy»lardakı Baybörə bəy, Qanlı qoca, Uşun qoca kimi ağsaqqallar məhz «görkli baba»lardır (gözəl atalardır).

«Müqəddimə»də:

«Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli» (Ağ südünü doyunca əmizdirsə, ana gözəldir).

«Boy»larda anaya xüsusi hörmət və məhəbbət var. Hətta bu hörmət o qədər böyükdür ki, o, tanrıya bərabər tutulur. «Anna haqqı, tanrı haqqı» kəlamı da bu münasibətin nəticəsi olaraq yaranıb.

«Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli» cümləsi «boy»lardakı ana obrazları ilə bağlansa da, ananın böyüklüyünü tam şəkildə ifadə etmir. Çünki «boy»lardakı analar nəinki övladlarını doyunca əmizdirir, hətta doyunca əmizdirərək böyütdükləri övladları dara düşəndə sanki yenidən əmizdirmək, süd vermək istəyirlər. Burla xatunun dilində işlənmiş «Qurumuşca köksimdə südüm oynar», Dirsə xanın xatununun dediyi «Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar» misraları buna sübutdur. «Dirsə xan oğlu Buğac xan boy»unda isə Buğac ana südünün köməyi ilə sağalır, ana sanki yenidən əmizdirir:

«...Oğlanın anası əmcəgini bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi. Üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi...».

Əslində qeyri-real olan bu səhnə məhz ana südünə görə real görünür. T.Hacıyev yazır: «Çıxsın mənüm gözlərim, Dirsə xan, yaman səyrür. Kəsilsün oğlan əmən süd damarım, yaman sızlar» - qədim adət, onun ana orqanizmindəki həssaslıqla bağlı fizio-psixoloji mənbəyi. Deməli, bu xurafat deyil, ana duyğusundan gəlir: gözü səyrimək, döşü sızıldamaq həssas anaların

kəşfi – maqnitizmidir».¹ Bu qeydlər də «boy»lardakı anaların həssaslığını, hiss və həyəcanlarının güclü olduğunu təsdiqləyir.

«Boy»larda anaların övladlarına doyunca süd əmizdirməsi dönə-dönə vurğulanmış və yüksək pafosla ifadə olunmuşdur. Məsələn, ananın dilində – «Tolab-tolab ağ südümü əmzirdigim oğul»; oğulun dilində – «Bərü gəlgi, aq südin əmdigim, qadınım ana!». «Boy»larda dünyaya gətirdiyinin bələyini beşikdə bələyən, ona doyunca süd verən ana ilə bərabər, Təpəgöz kimi vəhşini əmizdirən, ağ südünü ondan əsirgəməyən ana da var. Amma Təpəgöz ana südünü vəhşi kimi əmir və birinci olaraq ona süd verəni, onu yaşatmaq istəyini öldürür:

«Aruz Dəpəgözi aldı, evinə gətirdi. Buyurdi bir dayə gəldi. Əmcəgini ağzına verdi. Bir sordı, olanca südin aldı. İki sordı, qanın aldı. Üç sordı, canın aldı. Bir qac dayə gətirdilər, həlak etdi. Gördilər olmaz, «Süd ilə bəslilyəlim» - dedilər. Gündə bir qazan süd yetməzdi...».

Bu səhnə ilə bağlı təkcə onu qeyd edirik ki, Təpəgözü ana südü ilə qidalandırır cəmiyyətə qaytarmaq mümkün olmur, vəzşi elə vəhşi olaraq qalır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, «boy»larda «ana südü» ilə bağlı 3 məqam var: Ana dünyaya gətirdiyinə doyunca süd verir; Ananın böyütdüyü övlad ana südü ilə ölümdən xilas olur; Ana südünü heç kimdən, hətta vəhşidən də əsirgəmir. Deməli, «Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli» cümləsi birbaşa «boy»lardan doğan məntiqi nəticədir.

«Müqəddimə»də:

«Sevgili qardaş görkli» (Sevgili qardaş gözəldir).

«Müqəddimə»nin IV bölməsində verilmiş «Sevgili qardaş görkli» cümləsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki «boy»larda qardaşın qardaşa münasibəti geniş planda, həm də yüksək sənətkarlıqla verilib. Məsələn, Qazan qardaşı

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.84.

Qaragünəni məğlubedilməz qəhrəman hesab edir: «Qartaşım Qaragünəyi gördüm, - Baş kəsübdür, qan dökipdir». Qaragünə çətin anlarda qardaşı Qazanın yanında olmağı hər şeydən üstün tutaraq «Çal qılıcın, qardaş Qazan, yetdim!» deyir. Qaraca Çoban kafirlərlə döyüşə başlamazdan əvvəl, daha doğrusu, «yuxuda qara qayğılı əhvalat» gördükdən sonra qardaşları Qabangücü və Dəmirgücünü yanına çağırır, düşməinə qarşı birlikdə döyüşürlər. Səyrək «Qardaşlu yigitlər qalqarqopar olur» kəlamını dilinə gətirən, ondan mənəvi güc olan igiddir ki, toy gecəsi sevgilisinə yaxın getmir, çəkdiyi qılıncı qınına qoymur, qardaşı Əgrəyə görə «murad verib, murad almır». Əksinə Əyrəyin dalınca gedərək onu düşmənlərdən xilas edir. Düşmənin (kafirin) əlindən xilas olan Əyrək də Səyrəyi yüksək qiymətləndirir:

«Ağzın üçün öləyim, qardaş!
Dilün üçün öləyim, qardaş!
Ərmi oldın, yigitmi oldın, qardaş!
Qəribliğa qardaşın istəyi sənmi gəldin qardaş?»

Qardaşın (bacının) bacıya (qardaşa) olan səmimi və gözəl münasibətləri onların müraciətlərində daha qabarıq görünür. Bu məsələni N.Cəfərov geniş şəkildə təhlil etdiyi üçün onu eynilə təqdim edirik: «Dədə Qorqud» eposunun «Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda qardaş – Beyrək bacılarına sadəcə qızlar! deyə müraciət edir ki, burada məqsəd özünün kim olduğunu onlardan gizlətməkdir... Eyni zamanda təhkiyəçi – ozan bacını «qız qarındaş» adlandırır.

Lakin, təbii ki, türk-oğuz eposu qadına münasibətdə nə qədər demokratik mövqe tutsa da, igid qadın obrazları ilə nə qədər zəngin olsa da, kişini qadından, atanı anadan, qardaşı bacıdan yüksək qiymətləndirməlidir (və qiymətləndirir).

Beyrəyin bacıları dustaq olmuş qardaşlarına Ağa! deyib, Vay bəgim qardaş, muradına, məqsədinə irməyən yalnız qardaş

deyib ağlayırlar. Və «Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndan belə məlum olur ki, Banıçiçək Beyrəyin öldüyünə inanıb ərə getdiyi halda, bacıları həsrətlə onun (Beyrəyin) yolunu gözləyirlər...».¹

«At işləməsə, ər öyünməz», «At işlər, ər öyünər» kimi kəlamlarından mənəvi qida alan oğuz igidləri atı özlərinə qardaş, yoldaş bilir, hətta onu qardaşdan, yoldaşdan da yüksək tuturlar. Məsələn, Beyrəyin dilində:

«Ağ diməzəm sana qartaş deyərəm.
Qartaşımdan yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımdan yeg! – dedi».

Araşdırmalar göstərir ki, məsəlvari işlənmiş «Sevgili qardaş görkli» cümləsi «boy»lardakı hadisə və əhvalatlarla sıx şəkildə bağlıdır, daha doğrusu, onların ümumiləşdirilmiş formasıdır.

«Müqəddimə»də:

«Ban al-ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli» (Uca ev yanında qurulsə gəlin çadırı, gözəldir).

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda:

«Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə, ox atardı. Oxı yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi. Adağlusından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi...».

Yaxud: «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu»nda:

«Babası oğlancuğun gördi, allaha şükrələr eylədi. Oğlilə, gəlinlə Qanlı qoca Oğuza girdi. Göğ ala görklü çəmənə çadır dikdi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qıldırıdı. Dügün etdi. Qalın Oğuz bağlərin ağırladı. Altunlıca günligin diküb, Qanturalı gərdəginə girüb, muradına-məqsudına irişdi».

¹ N.Cəfərov. Xanım, hey! Bakı, 1999, s.37-38.

«Boy»lardan gətirdiyimiz nümunələrdə oğuzların toy adəti, evlənmə mərasimi geniş şəkildə, həm də poetik bir dillə təsvir edilib.

«Müqəddimə»də atalar sözləri və zərbi-məsəllərin IV bölməsindən sonra Ozanın dilində bir parça verilir. Dədə Qorqudun dilindən verilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin 4 istiqamətdə qruplaşdırılmasından bəhs etmişik. «Müqəddimə»nin son hissəsində ozanın dilindən verilmiş parçada da 4 istiqamətdə qruplaşdırma, daha doğrusu, ozanın qadınları xarakterlərinə görə dörd cür səciyyələndirməsi özünü göstərir.

«Atalar sözləri və zərbi-məsəllər»in arasında işlənmiş dörd keçid cümləsindən, daha dəqiqi, bir cümlənin cüzi dəyişmələrlə təkrarlanmasını qeyd etmişik. Ozanın dilindən verilmiş parçada da 4 keçid var və keçidlərarası işlənmiş cümlələr (1-ci istisna olmaqla) eyni bir cümlənin qismən dəyişilmiş formasıdır. Daha konkret desək, ozanın dilindən verilmiş sintaktik bütövün II hissəsi «Gəldin, ol kim soldıran soydur»; III hissəsi «Gəldin, ol kim toldıran toydur»; IV hissəsi isə «Gəldin, ol kim necə söylərsən, bayağıdır» cümlələri ilə başlanır. Həmin hissələrin son cümlələri də oxşardır. Belə ki, I hissə «Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün», II hissə «Anun kibinin, xanım bəbəkləri bitməsün»; ocağına buncılayın övrət gəlməsün»; III hissə «Bunun, kibinin, xanım bəbəkləri bitməsün. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün». IV hissə «Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, allah saqlasun. Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün» cümlələri ilə bitir. Deməli, keçidlərin başlanğıc və son cümlələri formaca oxşardır. Digər tərəfdən, I hissənin başlanğıc və son cümlələri müsbət motivlidir, yəni başlanğıc cümlədə dərin məna və hikmət (...evin tayağı oldur), son cümlədə alqış məzmunu (Ocağına buncılayın övrət gəlsün...) ifadə olunub. II, III və IV hissələrin başlanğıc cümlələri mənfi emosiyalı, son cümlələri isə qarğış

məzmunludur. Formaca oxşar cümlələrin keçidlərarası təkrarlanması ilə yaradılmış paralelizm ozanın dilindən verilmiş parçanın ahəngdarlığını qüvvətləndirib.

Ozanın dilindən verilmiş sintaktik bütövün hissələrində əvvəlki cümlənin sonundakı sözün kök hissəsinin (gəl-gəlsin), sonrakı cümlənin əvvəlində (gəl-gəldin) təkrarlanması müşahidə olunur. Bu, calaq təkrarı və ya klassik poeziyamız üçün səciyyəvi olan rəddül-əcəzi (baş-ayaq, sərəpa, zəncirləmə) xatırladır. Məsələn, «Ocağına buncılayın övrət gəlsün...Gəldin ol kim soldıran soydur», «Gəl» kök hissəsi həmin struktura oxşar olan cümlələrdə 7 dəfə təkrarlanıb. Maraqlıdır ki, «gəl» kök hissəsi sintaktik bütövün digər hissələrində də 7 dəfə işlənib (gəlsə, gələn, gəldi, gəlsə, gəlmədi, gəlürsə, gəlsün). Deməli, «gəl» kök hissəsi kiçik bir mətndə 14 dəfə təkrarlanıb. Haqqında bəhs etdiyimiz mətndə söz əvvəlində «g» və «k»-nin işlənmə miqdarı da eynidir. Yəni hər iki səs (g və k) söz əvvəlində 10 dəfə işlənib (göndərər, gəvəzələr, gülmədi, görmədi, gəzdi, gördi, getməmişdim, genə, gətür, gərəkdir; ki, kim, küvlək, kibinin, kim, kim, görək, komasına, kibinin, kibi). Bütün bunlar onu göstərir ki, rəddül-əcəzi xatırladan sözişlətmə üsulu «g» və «k»-nin alliterasiyası ilə qovuşuq vəziyyətdədir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, kiçik bir nəsr parçasında «g» və «k»-nin söz əvvəlində 34 dəfə işlənməsi ritmiklik, melodiyalılıq yaradıb, nəsrin şeir kimi səslənməsini təmin edib. Məhz bu cəhətlərə görə E.Əlibəyzadə «müqəddimə»də ozanın dilindən verilmiş birinci kiçik parçanı şeir kimi təqdim edib:¹

Ozan aydır:

Qarılar dörd dürlidü:
Birisi soldıran soydur,
Birisi toldıran toydur,
Birisi evin tayağıdır,

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1999, s.252.

Birisi necə söylərsən, bayağıdır.

Misralarda heca fərqi olsa da, azhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru düzülmə prinsipinin gözlənilməsi (I misra 7, II və III misralar 8, IV misra 9, V misra isə 12 hecalıdır), «birisi» sözünün təkrarı ilə yaradılmış anafora, sol-soy, tol-toy, sol-tol, soy-toy, tayağı-bayağı sözlərinin həmqafiyə kimi görünməsi, «t» və «d»-nin daxili alliterasiyası (dörd, dürlidü; toldıran, toydır, tayağıdır), cümlə paralelizmi (birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur...) və digər cəhətlər də göstərir ki, həmin parçanı şeir hesab etmək olar.

Dədə Qorqudun və ozanın dilindən verilmiş parçalarda bir-birini tamamlama var. Belə ki, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin bir qisminin məna yükü ozanın dilindən verilmiş sintaktik bütövlə səsləşir. Mətnlərin qarşılaşdırılması göstərir ki, ozan Dədə Qorqudun dilindən təqdim olunmuş bəzi kəlamların mənasını açmağa, ünvanını dəqiqləşdirməyə çalışıb. Daha aydın olsun deyə, bəzi nümunələri müqayisə edək:

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin I bölməsindəki «Qız anadan görməyincə ögit almaz» kəlamı iki cür dərk olunur: Ana öyüdü almış, ağıllı və namuslu qadınlar; Ana öyüdü görməyən, yüngül xasiyyətli qadınlar. Ozanın dilindən verilmiş parçada həmin kəlamın ünvanı konkretləşdirilib. Yəni ozanın «evin dayağı» adlandırdığı qadınlar ana öyüdü alanlar, «soy solduranlar, «toy dolduranlar», «bayağılar» isə ana tərbiyəsindən uzaq olan qadınlar kimi görünür.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin I bölməsindəki «Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz» kəlamı ozanın səciyyələndirdiyi «bayağı qadına» uyğun gəlir. «Qaravaşa ton deyürsən, qadın olmaz» kəlamı forma və məna yükü baxımından «Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz» kəlamına oxşardır. Konkret desək, «qaravaş» və «qara eşək» sözləri bir kontekstdə təqdim olunub. Ozan da «bayağı qadın»ın eşək nəslindən olduğunu göstərir (Ol, Nuh

peyğəmbərin eşəgi əslidür). «Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz» kəlamının «Boğazca Fatma» obrazı ilə bağlılığını qeyd etmişik. Deməli, «bayağı qadın» da «Boğazca Fatma» obrazı ilə səsləşir.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin II bölməsində verilmiş «Qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa yaxşıdır!» kəlamı, həm də «Qonağı gələn evlən tikilsə yaxşıdır» kimi dərk oluna bilər. Yəni kəlamda qonaq sevənlərə və sevməyənlərə münasibət ifadə olunub. Ozanın səciyyələndirdiyi qadınlarda da bu xüsusiyyətlər var. Belə ki, evin dayağı olan qadın qonaqpərvər, soy solduran, toy dolduran, bayağı qadınlar isə qonaq sevməyənlərdir:

«Gəldin ol kim necə söylərsən, bayağıdır. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün; disə, bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: «Neyləyəlim, bu yığılacaq evdə un yox, ələg yox. Dəvə dəgirməndən gəlmədi», - diyər; «Nə gəlırsə, bənim sağrıma gəlsün» deyü Əlüyin... urur, yənin anaru, sağrısın ərinə döndürür. Bin söylərsən, birisini quymaz, - ərin sözünü qulağına qoymaz...».

Göründüyü kimi, bayağı qadınlara qonaq sevən olmadığı aydın şəkildə ifadə olunub.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin IV bölməsində məsəlvari işlənmiş «Dizin basub oturanda həlal görkli» (Dizini yerə basıb oturanda qadın gözəldir) cümləsi iki cür qavranıla bilər: Qadın evində otursasa, ailəsini hər şeydən üstün tutarsa, gözəldir, əksinə, ailəsinə baxmırsa, evində tapılmırsa, gözəl deyil. Hər iki mənə yükü ozanın dilində konkret həllini tapıb. Belə ki, ozan evində oturan, qonağı hörmətlə yola salan, ailəcanlı olan qadınlara «evin dayağı» (...evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər- içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər), bunun əksinə olanlara – evində tapılmayanlara, qapı-qapı gəzənləri isə «toy dolduran» kimi səciyyələndirib (...Quv quvaladı, din dinlədi. Öyləyədəcə gəzdi. Öylədən sonra evinə

gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış-tauq komasına, sıgır tamına dönmüş...). Bu isə IX «boy»dakı Bəkilin arvadı obrazını xatırladır (sonrakı səhifələrdə daha geniş şəkildə bəhs edəcəyik).

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin IV bölməsindəki «Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli» cümləsinin semantik yükü iki cür dərk olunur: Ana doyunca süd əmizdirirsə gözəldir; Ana süd əmizdirməkdən imtina edirsə, uşağını ana südünə tamarzı qoyursa, gözəl hesab oluna bilməz. Ozanın səciyyələndirdiyi evin dayağı olan qadın doyunca süd əmizdirən, o biriləri isə süd əmizdirməkdən imtina edən qadınlar kimi görünür. Çünki «Bu evi xərab olası! Ərə varalandan bərü dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım basmaq, yüzim yaşmaq görmədi», - deyən soy solduran, «-Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı. Noleydi, bənım evimə bir ləhzə baqaydınız», - deyən toy dolduran, qonağı ədəblə yola salmaq istəməyən, ərinin sözünə baxmayan «Neyləyəlim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələg yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi», - deyən bayağı qadınlar uşağı doyunca əmizdirə bilməzlər.

Qadınlarla bağlı kəlamların mənfi və müsbət motivli olmasından, onların boylarla bağlılıq dərəcəsiindən bəhs etmişik. Ozanın dili ilə qadınların dörd cür səciyyələndirilməsi də «boy»larla bağlanır, yəni «boy»lardakı qadın obrazlarının xarakterik cəhətlərinin ümumiləşdirilmiş və həm də başqa adla təqdim edilmiş forması kimi görünür. Sanki «müqəddimə»ni hazırlayan və ya təhkiyəçi metonimiyadan, daha dəqiqi, sinekdoxadan istifadə edib. Fikrimcə, «evin dayağı» dedikdə Burla xatun, Banıçiçək, Selcan xanım, Dirsə xanın xatunu kimi qadınlar, «soy solduran» (nəsil korlayan) dedikdə Qısırca yengə, «toy dolduran» dedikdə Bəkilin arvadı, «bayağı» dedikdə Boğazca Fatma nəzərdə tutulub. Təhkiyəçinin sinekdoxadan istifadə etdiyini dəqiqləşdirmək üçün ozanın səciyyələndirdiyi qadınların «boy»larla bağlılıq dərəcəsinə diqqət yetirək:

Evin dayağı olan qadın:

Burla xatun, Baniçişək, Selcan xanım, Dirsə xanın xatunu kimi qadınlar təkcə evin yox, həm də elin dayağı, köməyi olan qadınlardır. Bu barədə qorqudsünaslıqda kifayət qədər araşdırma aparıldığından geniş şəkildə bəhs etmir və yalnız Dirsə xanın xatunu ilə bağlı olan bir fakt təqdim etməklə kifayətlənirik. «Dirsə xan oğlu Buğac xan böyu»nda Dirsə xanın xatunu oğluna atasının «ağ ətindən qan çıxınca döyüldüyünü» bildirmir. Bu fakt mətndəki hadisələrin inkişaf xəttini izlədikdə daha aydın görünür. Həmin «boyu»da qırx namərd Dirsə xanı tutmaq üçün plan hazırlayır: «Gəlün Dərsə xanı turalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubam kafər ellərinə yonalalım».

Plan yerinə yetirilir: «Dərsə xanı tutdılar, ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim boynına taqdılar, ağ ətindən qan çıxınca dögdilər. Dərsə xan yayan, bunlar atlu yürüdilər. Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər. Dərsə xan tutsaq oldu, gedər. Dərsə xanın tutsaq olduğundan oğuz bəglərinin xəbəri yox».

Həmin hadisəni Dirsə xanın xatunu oğluna söyləyir:

«Görərmisin, ay oğul, nələr oldı?!

Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldu.

Eldə yağı yoğkən sənin babanın, üstinə yağı gəldi.

Ol qırq namərd-babanın yoldaşları babanı
tutdılar.

Ağ əllərin ardına bağladılar.

Qıl sicim ağ boynına taqdılar.

Kəndülər atlu, babanı yayaq yürütdilər.

Alubanu qalın kafər ellərinə yönəldilər.

Xanım oğul! Qalqubanı yerindən urı turğıl!

Qırq yigidin boyına alğıl!

Babanı ol qırq namərddən qurtarğıl!

Yüri oğıl!

Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! – dedi».

Göründüyü kimi, Dirsə xanın xatunu oğluna atasının əllərinin bağlanması, boynuna sicim taxılmasını, kafir əllərinə piyada aparılmasını desə də, «atasının ağ ətindən qan çıxınca döyülməsini» dilinə belə gətirmir, sanki elə bir hadisə olmayıbmiş. Demək, türk qadını istəməyib ki, oğul atasının döyülməsini, başına gətirilən müsibətləri bütün çıpaqlığı ilə bilsin. Bu da türk qadınının ağıllı və tədbirli olduğunu, elə və evə dayaq olduğunu təsdiqləyən detallardan biridir. Fikrimcə, bu fakt qorqudşünasların diqqətini cəlb etməyib.

Soy solduran qadın:

«...sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzələr, toyınca tıqabasa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: «Bu evi xərab olası! Ərə varalıdan bərü qarnım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi». Deyər «Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydim. Umarımdan yaxşı-uyar oleydi...».

Mətdənə aydın olur ki, soy solduran (nəsil korlayan). Heç kəsi saymır, harındır, hər şeydən narazıdır və əri olduğu halda, ərə getmək istəyir. Bu xüsusiyyət, daha doğrusu, ərə getmək istəyi Qısırca yengə obrazında da var. Onun səciyyəvi cəhətləri Beyrəyin dilindən verilmiş şeir parçasında daha aydın şəkildə ifadə olunub:

«And içmişəm, qısır qısrağa bindigim yoq.
[Binübəni] qazavata varduğum yoq.
Eviniz ardınca sarvanlar
Sana baqar onlar,
Bulır-bulduz gözlərinin yaşı aqar,
Sən onların yanına varğıl,

Muradını anlar verər, bəllü bilgil!
Səninlə mənim işim yox!...».

Göründüyü kimi, Beyrək Qısırca yengəyə məsləhət görür ki, evlərinin arxasında olan sarvanların yanına getsin, muradını onu sevənlərə versin. Deməli, soy solduran da, Qısırca yengə də harın və yüngül yaşayış tərzinə üstünlük verən, ailə qurmağı oyun-oyuncaq hesab edən və ərə getməyi bir əyləncə hesab edən qadınlardır. Belə qadınlar isə oğuz cəmiyyətində qəbul edilməyib.

Beyrəyin dilindən verilmiş parçada təhkiyəçinin «Qısırca yengə» antroponimindəki «doğmayan» anlamlı «qısır» apelyativini həm də başqa mənada, daha doğrusu, ilkin mənada işlədərək obrazla əlaqələndirməsi (And içmişəm, qısır qısırağa bindigim yox) mətndə forma və məzmunun vəhdəti yaratmış, onun bədii təsir gücünü artırmışdır. Həmin şeir parçasındakı çoxhecalı və azhecalı misraların növbə ilə sıralanması prinsipi axıra qədər gözlənilib. Yəni I misra – 13, II misra – 12, III misra – 9, IV misra – 6, V misra – 12, VI misra – 9, VII misra – 12, VIII misra – 8 hecalıdır. Bu cür ritm rəngarəngliyi şeirin ümumi ahənginə xüsusi bir gözəllik verib. Onu da qeyd edək ki, «Kitab»dakı bu cür parçalar sərbəst şeirin bütün tələblərinə cavab verir. Burada A.Hacıyevin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Fikrin və məzmunun yaratdığı ritm sərbəst şeirdə müxtəlif yön və istiqamətdə poetik enmələr və yüksəlmələrin şəklində olur. Sanki söz-sözə, fikir-fikrə hopur, misralar və sözarası fasilələr təbii yaranır. Şeirdə bəndlərə, əlavə yükə və səciyyələndirməyə ehtiyac qalmır. Ona görə ki, sərbəst şeirdə tərkiblər söz və ifadələr, rəng, boya və mənzərələr hiss və duyğuların, fikir, düşüncə və arzuların tələbi ilə işlənir».¹ Bu qeydlər «Kitab»dakı nəzm parçalarının bir çoxuna aid edilə bilər.

¹ A.Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999, s.255.

I və II misralarda işlənmiş feli sifət tərkibləri «q» səslə sözlə başlanır [qısır, qazavat – bu sözlər həm qafiyə kimi də görünür: qıs(ır) – qaz(avat)] və həmin cümlələrin sonunda təkrar olunmuş epifora yaradan söz də «q» ilə bitir (yoq). Deməli, «q»-nın alliterasiyası ahəngdarlığa və sözlərin bir-birinə bağlanmasına xidmət edib. III və IV misraların sonunda **-lar** şəkilçi morfemi təkrarlanmış (sarvanlar, onlar) və bu, V misranın sonundakı «aqa» sözünün son hissəsinə (ar) uyğunlaşdırılmışdır. VI və VII misraların sonunda **-ğıl, -gil** şəxs şəkilçi ahəng qanununa uyğun olaraq işlədilib. VIII misranın sonundakı sözlər (işim yoq) I və II misraların sonundakı sözlərlə əlaqələndirilib (bindigim yoq, varduğım yoq). Bundan əlavə, III misranın sonundakı sözün (sarvanlar) ilk 2 səsi IV misranın əvvəlində işlənmiş sözün ilk 2 səsi ilə oxşardır, daha dəqiq desək, eynidir (sana, sarvanlar; sa-sa). VI və VIII misraların ilk sözü də «s» ilə başlanır (sən, sənin), deməli, «s» səsi III, IV, VI və VIII misraların bağlanmasında iştirak edib. Həmin səsin «z» və «ş» ilə bərabər digər misralardakı sözlərdə iştirakını da nəzərə alsaq (içmişəm, qısır, qısraq, qazavat, eviniz, gözlərinin, yaşı, işim), «yuxarıdakı şeir parçası»nın da «s», «z» və «ş» samitlərinin daxili və xarici alliterasiyası daha qabarıqdır» fikrini söyləmək mümkündür. Deməli, Qısırca yengənin eyibləri açılan səhnə poetik bir dillə ifadə olunub.

Toy dolduran qadın:

«...dəpdincə yerindən urı turdı, əlin-yüzün yumadan obanın, ol ucından bu ucına – ol ucına çırpışdırdı. Quv quvaladı, din dinlədi. Öyləyədəcə gəzdi. Öylədən sonra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış-tauq komasına, sığır tamına dönmüş...».

Mətnəndən aydın olur ki, toy dolduranın mənfi cəhətləri sırasında onun «söz-şayiə yayması, qapılara qulaq qoyması» (quv quvaladı, din dinlədi) keyfiyyəti xüsusi olaraq vurğulanıb.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhz bu xüsusiyyətinə görə toy dolduranla Bəkilin arvadı bir xətdə birləşir. Çünki Bəkilin arvadı da sirr saxlayan deyil. O, ərinin ona demək istəmədəyi bir fikri – «atdan yıxılıb, ayağının sınmasını» qaravaşa deyir. Bu aşağıdakı parçada daha aydın görünür:

«...Xatunı ayıtdı: «Bəg yigidim, qalabalıq yağı gəlsə, qayıtmaz idin. Bütünə ala ox toxunsa, əgilməz idin. Kişi qoynında yatan həlalına sirrini deməzmi olur? Nədir halın?» dedi. Bəkil aydır: «Gördüm, atdan düşdüm, ayağım sındı», - dedi.

Övrət əlin əlinə çaldı, qaravaşa söylədi. Qaravaş çıxub capuçıya söylədi. Otuz iki dişdən çıxan bütün orduya yayıldı, «Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınmış» deyü.

Bəkilin arvadının sirr saxlamağı bacarmaması, söz-şayiə yayan olması məndə asanlıqla anlaşılan, birbaşa görünən detaldır.

Bayağı qadın:

«...Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür yeyəlim, bu da yesün; disə, bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: «Neyləyəlim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələg yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi», - diyər; «Nə gəlürsə, bənim sağrıma gəlsün» deyü əlüyin...urur, yənin anaru, sağrısın, ərinə döndürür. Bin, söylərsən, birisini quymaz, - ərini sözünü qulağına qoymaz...».

Bayağı qadın evin dayağı olan qadının tam əksidir. Ozan bunların hər ikisinə eyni kriteriya ilə yanaşır, hətta hər ikisini təqdim edərkən forma və məzmunca eyni və ya oxşar olan cümlələrlə başlayır (evin dayağı olan qadınla bağlı – yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa...; bayağı olan qadınla bağlı – Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa...). Hər ikisi sınağa çəkilir və birinin qonaqpərvər

(evin dayağı), «digərinin isə qonaq sevən olmadığı (bayağı) təsdiqlənir. Bu da mətn daxilində yaradılmış antitezanın ən gözəl nümunələrindən hesab oluna bilər.

Yuxarıdakı parçanın təhlili göstərir ki, ozan qonaq sevməyən, hər şeydən narazı olub nahaq yerə gileylənən, ərinin rəyilə hesablaşmayaraq onu qəbul etmək belə istəməyən qadını «bayağı» adlandırır.

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndakı Boğazca Fatma surəti bir sıra cəhətlərinə görə bayağı qadın hesab oluna bilər. Birincisi, ona görə ki, onun eyiblərindən biri – «Qırx oynaşlı Boğazca Fatma olması» Beyrəyin dilindən səsləndirilir. İkincisi, Beyrək onun digər eyiblərinə işarə vurur (Dəxi eybin açaram, bəllü, bilgil!) Üçüncüsü, Boğazca Fatmanın eyibli, qüsurlu keyfiyyətlərə malik olması onun öz dilində də aydın şəkildə ifadə olunub: «Buy, dəlü boğma çıxaracaq olanca eybimizi qaqdı. Tur, qız, oynarsan – oynamazsan, cəhənnəmdə oyna! Beyrəkdən sonra başına bu hal gələcəğin bilürdin». Dördüncüsü, Boğazca Fatmanın dilində «boğma çıxarmaq!», «cəhənnəmdə oyna» kimi vulqarizmlər işlədilmişdir ki, bu da bayağı qadın xarakterinin ilkin konturlarındandır. Deməli, qırx oynası olan, «boğma çıxarmaq», «cəhənnəmdə oyna» kimi kobud sözlərlə danışan, digər eyiblərinin də olmasına işarə edilən Boğazca Fatma «bayağı» qadın hesab oluna bilər. Çünki həmin keyfiyyətlərə malik olan qadın qonaqpərvər, ərini eşidən ola bilməz, əksinə, hər şeydən narazı və gileyli ola bilər.

«Müqəddimə»də müsbət xarakterli qadınlardan fərqli olaraq, mənfi xarakterli qadınların səciyyəvi cəhətlərinin daha geniş planda qabardılması onu göstərir ki, oğuz cəmiyyətində nəsil korlayan, söz-şayiə yayan, bayağı olan qadınlar qəbul edilməyib, cəmiyyətin bu cür ünsürlərdən təmizlənməsi xüsusi olaraq vurğulanıb.

Məhz bunun nəticəsidir ki, mənfi obraz kimi səciyyələndirilə bilən Qısırcə yengə, Boğazca Fatma kimi obrazlar «Kitab»ın «boy»larında yox dərəcəsidir.

«Müqəddimə»də Dədə Qorqud haqqında deyilmiş fikirlərin, Dədə Qorqudun dilindən təqdim olunmuş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin, həmçinin ozanın dilindən verilmiş parçanın təhlili göstərdi ki, «müqəddimə»dəki hissələr forma və məzmun baxımından biri digərini tamamlayır. Digər tərəfdən, «müqəddimə»də elə bir detal yoxdur ki, «boy»larla bağlanmasın, onun məntiqi nəticəsi kimi görünməsin. «Boy»larda işlədilmiş bir sıra cümlələrin «müqəddimə»də eynilə və ya qismən dəyişilmiş şəkildə işlədilməsi də «müqəddimə»nin «boy»lar əsasında yaradıldığını təsdiqləyə biləcək faktlardan hesab oluna bilər. Bu mənada V.V.Bartoldun «müqəddimə və 12 boy üçün yeganə əlaqələndirici həlqə Qorqud adıdır»¹ fikrini qəbul etmək olmaz.

T.Hacıyev «müqəddimə» ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürüb: «Müqəddimə»nin tamam sonradan əlavəsi hiss olunur: buraya din o dərəcədə nüfuz edib ki, hətta sünni-şii təriqətləri motivləşdirilir: 4 səhifəlik bu parçada xüsusi isimləri də nəzərə alsaq (Osman, Məhəmməd, Əbubəkr, Siddiq, Şahi-mərdan Əli, Həsən, Hüseyn, Osman, Üffan oğlu, Yezidlər, Ayişə, Fatimə, Züleyxa, Zübeydə, Üridə, Mələk, Nuh, Məkkə və s.) yüzdən çox ərəb-fars sözü işlənir. Ümumiyyətlə, ərəb-fars sözləri bütün boylarda eyni kəmiyyətdə işlənmir».² Deməli, «müqəddimə»nin «boy»lar əsasında və ya «boy»lara uyğun yaradılması ilə bağlı dəqiqləşdirdiyimiz çoxsaylı fakt və arqumentlər T.Hacıyevin ehtimal etdiyi

¹ V.V.Bartold. Tureükiy gpos i Kavkaz. Kniqa moeqo dedi Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962, s.112.

² T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.61.

fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Digər tərəfdən, K.Vəliyev 1984-cü ildə çap etdirdiyi «Dastan poetikası» kitabında Yazıçıoğlu Əlinin «Tarix əl-Səlcuq» (XV əsr) və «Hazihih-risalat min kəlimate – Oğuznamə əl məşhur bi «Atalar sözü» (XVI əsr)» adlı mənbələrlə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı ayrı-ayrı parçaların oxşarlığı barədə yazır: «...Oğuznamə parçaları ilə tarixi əsərinə fon verən müəllif əslində bu dövrdəki ideoloji ənənəyə riayət etmişdir. Eyni əlavələr, bu dövrdə qələmə alınmış və ya daha qədim bir əlyazmadan götürülmüş «KDQ»-a da edilmişdir».¹ Müəllif əvvəlcə V.V.Bartolda istinad etməklə «KDQ»-un «müqəddimə»sinin ilk hissəsi ilə «Oğuznamə»ni qarşılaşdırıb («Oğuznamə»də – Rəsul Əleyhəssalam zəmininə yaqın zamanda Bayat boyundan Qorqud ata qopdı. Kəndü qövminin bəgləsiydi...; «Kitabi-Dədə Qorqud»da – Rəsul Əleyhəssalam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi...). Sonra isə «müqəddimə»dəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin bir hissəsi və XI «boy»da Qazanın dilindən verilmiş parçalardan birini «Oğuznamə» ilə müqayisə edib («KDQ»-da – 1.Ağır yüklər zəhmin qatır bilir. 2.Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilir. 3. Ər ağırın, ər yünüsün at bilir... «Oğuznamə»də – 1. Ağır yükün həngini qatır bilir. 2. Yeddi yollar ayırdın dəvə bilir. 3. Ər ağırın, ər yeynisin ərən bilir...; «KDQ»da on min ərden yağı gördümsə oynum dedim. Yigirmi min ər yağı, gördümsə, yılamadım. Otuz min ər yağı gördümsə, ota saydım... «Oğuznamə»də – Min ərən gördüyümdə mən Qazan bıyıq burdum. Beş min ərən gördüyümdə mən Qazan boşanmadım. On min ərən gördüyümdə öyünüm demədim...).²

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.120.

² Yəne orada, s.120-122.

Müəllifin müqayisə və qarşılaşdırmaları da «müqəddimə»nin sonradan əlavə olunduğunu təsdiqləyir. Amma, qeyd etdiyimiz kimi, «müqəddimə» hazırlanarkən daxil edilmiş parçaların «boy»lara bağlılıq dərəcəsi xüsusi olaraq nəzərə alınıb. Yəni «Kitab» elə tərtib olunub ki, «müqəddimə»ni «boy»lardan, «boy»ları isə «müqəddimə»dən ayırmaq mümkün deyil.

II FƏSİL

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»DA ASSONANS VƏ ALLİTERASIYA

Türk epik təfəkkürünün ən nadir incilərindən olan «Kitab»ın nəsrı də nəzm kimi səslənir. «Abidənin dilində bədiilik elə yüksəkdir ki, elə bil üslubi nəzarətdən kənarda heç bir söz, heç bir cümlə yoxdur. Sanki hər sözün, hər səsin üslubi məqsədi var».¹ Şübhəsiz ki, «Kitab»ın poetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən ilkin olaraq sait və samit təkrarının – assonans və alliterasiyanın yaratdığı ahəngdarlıqdan bəhs etmək lazım gəlir.

«Kitab»da alliterasiyanın aparıcı mövqedə olmasından çox yazılıb. Amma tədqiqatçıların əksəriyyəti fikirlərini daha çox «q» samitinin alliterasiyası ilə əsaslandırmağa çalışıb. Məsələn, V.M.Jirmunski «Oğuz qəhrəmanlıq eposu» əsərində «Kitab»dakı alliterasiyaya münasibət bildirərkən «q»-nın alliterasiyası daha qabarıq görünən aşağıdakı nümunəni təqdim edib.²

Qalxıbanı, Qanturalı, yerindən duru gəldin,
Qanlı kafir elinə dünin girdin.
Qara buğa gəldiyində xurd-xaş eylədin,
Qoğan aslan gəldiyində belini бүkdün,
Qara buğra gəldikdə nə gicidin?

Alliterasiyanın qədim türk poeziyasındakı rolundan geniş şəkildə bəhs edən K.Vəliyev yuxarıdakı nümunəni «Kitab»dan götürdüyü digər parçalarla əlaqələndirərək yazır: «Bu misalda

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.80.

² K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.80.

q samitinin alliterasiyası həm misraların əvvəlində (12 dəfə təkrar olunur), həm də misra daxilində müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, dastanlarda *q* samitinin alliterasiyasına çox rast gəlinir.

Qara dərə ağzında qadır verən, qara buğra dərisindən, beşiyinin yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül eləyən qara bığın yeddi yerdə ənsəsində düyən Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar yetdi.

Qarşı yatan qara dağlar,
Qarıyıbdır, otu bitməz.
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Quruyubdur, suyu gəlməz.

Göründüyü kimi, bu misralarda alliterasiya paralel komponentləri bir-birinə bağlamaqda böyük rol oynayır».¹

N.Xudiyev *b* (*p*, *v*), *s* (*z*) samitlərinin alliterasiyasından bəhs etsə də, «*q*»-nın alliterasiyasını xüsusi olaraq vurğulayıb: «Kitabi-Dədə Qorqud»da alliterasiyanın poetik imkanları daha genişdir, lakin bütün samit səslər eyni dərəcədə təkrar olunmur. Elələri var ki, xüsusi şəkildə diqqəti cəlb edir: məsələn, *q* səsi, bizim müşahidələrimizə görə, bu cür *qu* işlənməsi təsadüfi deyil:

Qarşu yatan qara tağlar istər olsa,
el yaylar,
Qaraquç atlar əsən olsa,
qamın düşər.
Qarağuc atlar əsən olsa,
qulun toğar.
Qaytabanda qızıl dəvə əsən olsa,
torum verür,
Ağayıl da ağca qoyun əsən olsa,

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.80.

quzu verir...».¹

E.Əlibəyzadə *b, t, y, g* samitlərinə, xüsusən də «q»-nın alliterasiyasına geniş yer ayırır. Belə ki, müəllif «Kitab»da «q-q-q, qa-qa-qə, qı-qı-qı; qa-qa-qa» elementlərinin alliterasiyasını izah etməklə bərabər, ayrı-ayrı parçalarda «q» səsi ilə başlanır misraların sayını da dəqiqləşdirib. Müəllifə görə, 2, 3-4, 5-6 və daha artıq misranın ilk səsi «q» olan sözlə başlaması «Kitab»dakı nəzm parçalarının ahəngdarlığını artırır.²

Təqdim etdiyimiz qeydlər bir daha təsdiq edir ki, tədqiqatçılar daha çox «q»-nın alliterasiyasından bəhs edib. Düzdür, «Kitab»da «q»-nın alliterasiyası üstündür. Amma bu digər samitlərin alliterasiyasının araşdırmalardan kənarda qalmasına əsas vermir. Çünki «Kitab»da samitlərin əksəriyyətinin alliterasiyası müşahidə olunur (bu barədə sonrakı səhifələrdə bəhs olunur).

K.Vəliyev «Kitab»da assonansın az olmasını göstərir: «Dədə Qorqud»dakı paralelizm nümunələrində az da olsa assonansa da rast gəlirik. Məs.: Av avlar, quş quşlar oldu».³ N.Xudiyev isə incə saitlərin assonansının az olmasını qeyd edir: «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün qalın saitlərin assonansı xarakterikdir. İncə saitlərin assonansına isə az-az hallarda təsadüf olunur: məsələn:

İmdi qanı dedügim bəg ərənlər?!
Dünya mənim deyənlər!
Əcəl aldı, yer gizlədi:
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Axirət – son ucı ölümlü dünya!..

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.101.

² E.Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.264-265.

³ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.82.

i-i-a-l-e-ü-i-ə-ə-ə-ə
ü-a-ə-i-e-ə-ə
ə-ə-a-l-e-i-ə-i
a-i-ü-a-i-ə-a-l
ə-i-i-e-i-i-ü-a
a-i-ə-o-u-l-ö-ü-i-ü-a

Göründüyü kimi, incə saitlər çoxluq təşkil edir (mətndəki saitlərin ümumi həcmnin təxminən dördədən üçə qədəri incə saitlərdən ibarətdir). Burada qeyri-türk mənşəli sözlərin (dünya, əcəl, fani, axirət) rolunu da qeyd etmək lazımdır». ¹ Müəllifin təqdim etdiyi şeir parçasına oxşar nümunələr «boy»larda heç də az deyil. Məsələn, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da:

Gözüm, gözüm, yalnız gözüm!
Sən yalnız gözlə mən Oğuzı sındırmışdım.
Ala gözdən ayırdın yigit məni!
Tatlu candan ayırsun qadir səni!
Elə kim mən çəkərəm göz bununu,
Hiç yigidə verməsün qadir-tənri
göz bu günü! – dedi.

Mətnə işlənmiş 35 sözdən (təkrarlar nəzərə alınmaqla) 11-i qalın, 22-si isə incə saitlelidir (2-si ahəng qanununa tabe deyil). Qalın saitlərin miqdarı 29, incə saitlərinki isə 42-dir.

Yaxud: «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boy»unda:
«Kəsə-kəsə yeməgə yaxni yaxşı.
Kəsər gündə sərçəsmə yügrək yaxşı.
Daim gəldüğündə tursa, dövlət yaxşı.

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.100-101.

Bildüğün unutmasa, əql yaxşı.

Qırımından dönməsə-qaçmasa, ərlək yaxşı, – dedi».

Bu parçada işlənmiş sözlərin əksəriyyəti incə saitlidir. Dəqiq desək, 24 sözdən (təkrarlar nəzərə alınmaqla) 9-u qalın, 14-ü incə saitlidir (1-i ahəng qanununa tabe deyil). Qalın saitlərin sayı 24, incələrininki isə 36-dır.

N.Xudiyevin «Kitab»ın XII «boy»u üzrə tərtib etdiyi sözlük bütün normalara cavab verir.¹ Həmin sözlükdəki qalın və incə saitləri, həmçinin onların əsasında yaranmış sözləri N.Xudiyevin arqumentlərini təkzib etmək üçün yox, məhz ulu abidəmizin, onu düzüb-qoşan Dədə Qorqudun şərafinə saymağı qərara aldım. Statistik hesablamalar apararkən məlum olur ki, «Kitab»ın XII «boy»unda incə saitlərin sayı 980, qalın saitlərininki isə 1197-dir. Həmin «boy»da işlənmiş 406 sözdən (təkrarlar nəzərə alınmamaqla) 174-ü incə, 186-sı qalın saitli, 46-sı isə ahəng qanununa tabe olmayan sözlərdir. Daha dəqiq olsun, - deyə başqa bir fakta diqqət yetirək: «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda incə saitlərin miqdarı – 1364; qalın saitlərin miqdarı – 1470-dir. Bütün bunlar onu göstərir ki, «Kitab»ın dili üçün incə saitlərin assonansı da xarakterikdir. Həm də incə saitlərin assonansı ilə qalın saitlərin assonansı arasında kəskin yox, cüzi fərqlərin olmasından söhbət gedə bilər.

«Kitab»da ardıcıl sıralanmış misralarda bəzən həm assonans, həm də alliterasiyaya rast gəlinir. Fikrimcə, bu cür nümunələrdə təkcə assonans və alliterasiyanın yox, digər poetik kateqoriyaların üslubi imkanları da araşdırılmalı, mətnə kompleks şəkildə yanaşılmalıdır. Qorqudsünaslıqda isə bəzən eyni parçaya müxtəlif prizmalardan yanaşılma müşahidə olunur. Məsələn, T.Hacıyev yazır: «Şübhəsiz, şeir məqamında alliterasiya sistem halı alır:

Urduğun ulıtmayan ulu tanrı!

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.105-120.

Basdıgın bəlirtməyən bəlli tanrı!»¹

E.Əlibəyzadə həmin parçadakı 1-ci misranı «u-u-u» saitinin təkrarı, 2-ci misranı isə «b-bə-bə; «bə-bə» elementlərinin təkrarı başlığı altında izah edib.² K.Vəliyev isə tam başqa prizmadan yanaşıb: «...Burada daxili alliterasiya təkrarlar və paralel konstruksiyalarla möhkəm bağlıdır. «Dədə Qorqud»un dilində təkrarlarla əlaqədar daxili alliterasiyaya aid çoxlu misal göstərmək olar».³ Bu qeydlərin heç birinə etiraz etmirik. Amma həmin mətnə «u»-nun tam assonansından sonra (Urdıgın ulatmıyan ulu tənri!), «b»-nin (Basduğın bəlirtməyən bəlli tənri!), «g»-nin (Götürdügün gögə yetürən görklü tənri!), «q»-nin (Qaqduğın qəhr edən qəhhar tənri!) daxili alliterasiyası müşahidə olunur. Bu da tam assonansın daxili alliterasiya silsiləsi ilə qüvvətləndirilməsi, həm də onların sintezindən yaranmış ritm rəngarəngliyidir. Tanrı sözünün təkrarı ilə yaradılmış epifora və bunların hamısının K.Vəliyevin qeyd etdiyi kimi, «paralel konstruksiyalarla möhkəm bağlılığı» poetiklik imkanlarını gücləndirmişdir. Onu da qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz parçadakı tam assonans, daxili alliterasiya silsiləsi, paralel konstruksiyalar daxilində işlənmiş epitətlər silsiləsi məhz «tanrı»nın böyüklüyünü xüsusi olaraq qabartmaq üçün işlədilib.

Ə.Dəmirçizadə «Kitab»dakı assonans və alliterasiyaya nisbətən geniş şəkildə münasibət bildirib: «Dədə Qorqud» dastanlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu dastanlarda da söz-saz ahəngdarlığı təkcə vəzn, qafiyə ilə deyil, həmsəslilik ölçüsü ilə təmin edilmişdir; bu məqsədlə də həmsəslə sözlər, xüsusən ilk hecası həmsəslə olan sözlər misra mahiyyətli cümlələrin əksərən əvvəlində, bəzi hallarda isə

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.79.

² E.Əlibəyzadə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.263.

³ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.81.

cümlənin ortasında və ya sonunda yerləşdirilmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirmək olar.

Məsələn: Sənin boyun-qəddin yoq,
Ya cismilə cəddin yoq.
Urduğın ulatmayan ulu tanrı.
Basdığın bəlürtməyən bəllü tanrı
Götürdüyn görkə yetürən görklü tanrı.
Qaqdığın qəhr edən qəhhar tanrı.

Yegnəgin söylədiyi bu mənzum parçanın ikinci misrasında iki söz «c» ilə (cism, cədd), üçüncü misrada ardıcıl üç söz «ü» ilə (ur, ulat, ulu), dördüncü misrada ardıcıl üç söz «b» ilə (baş, bəlür, bəllü), beşinci misrada üç söz «g» ilə (götür, görk, görklü), altıncı misrada üç söz «q» ilə (qaq, qəhr, qəhhar) başlanır. Beləliklə, bu misralarda həmsəsli baş hecalar ahəngdarlığı gücləndirmişdir...».¹

Göründüyü kimi, müəllif «Kitab»dakı assonans və alliterasiya rəngarəngliyinin ilkin konturlarını cızıb.

Dionisi yazır: «Hərflərin (səslərin – **Ə.T.**) birləşdirilməsi ilə müxtəlif hecalar cərgəsi, hecaların qovuşması nəticəsində müxtəlif təbiətli sözlər, sözlərin düzülüşü ilə nitq müxtəlifliyi yaranır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sözləri gözəl olan nitq gözəldir, sözlər isə heca və səslərə görə gözəldir»². «Kitab»dakı səslərə də adi səslər kimi baxmaq olmaz. Çünki sait və samit təkrarı (assonans və alliterasiya), «Kitab»da, bir tərəfdən, ayrıca poetik kateqoriya kimi çıxış edib, digər tərəfdən, emosionallıq və ekspressivlik yaradan transformasion (yarımçıq) təkrar və sintaktik konstruktiv təkrarların yaranmasında əlavə vasitə kimi iştirak edib. Bəzən isə anafora

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.138.

² Dionisiy Q. O soedinenii slov. Antiçne ritoriki. Moskva, 1978, s.190.

və epifora kimi poetik kateqoriyalarla bir parça daxilində işlənərək bədiiliyi daha da gücləndirib.

«Kitab»da sait və samitlərin əksəriyyətinin təkrarına rast gəlinir. Bu zənginliyi nəzərə alaraq, onların hər birini ayrılıqda araşdırmağı məqbul hesab edirik:

a) «Kitabi-Dədə Qorqud»da assonans

«Kitab»dakı assonansın qabarıq cəhətlərinin dəqiqləşdirilməsində aşağıdakı prinsiplər gözlənilməlidir:

1) Yalnız qalın saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiya;

2) Yalnız incə saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiya;

3) Sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında yaranmış cümlələrdə incə və qalın saitlərin assonansı;

4) Çoxsözlü epitetlərdə assonans və alliterasiya;

5) Təşbehlərdə incə və qalın saitlərin assonansı;

6) Qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi ilə yaranan ritm rəngarəngliyi.

7) «a»-nın assonansı;

8) «ı»-nın assonansı;

9) «o»-nun assonansı;

10) «u»-nun assonansı;

11) «ə»-nin assonansı;

12) «e»-nin assonansı;

13) «i»-nin assonansı;

14) «ö»-nün assonansı;

15) «ü»-nün assonansı.

«Assonans» poetik-stilistik keyfiyyət kimi türk mənşəli dillərin fonetikasındakı ahəng qanunu normativliyinə dayanır, yəni dilin özündə həmin poetik-stilistik keyfiyyəti daimiləşdirən potensiya mövcuddur».¹ Bu mənada yuxarıda

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.99.

qeyd etdiyimiz istiqamətlərin hər biri ayrılıqda öyrənilməlidir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikliyini gücləndirən assonansın rolu daha aydın görünsün.

1) Yalnız qalın saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiya

«Kitab»ın dilində qalın saitlərin assonansı və daxili alliterasiyanın bir cümlə daxilində işlənməsinə çox təsadüf olunur. Məsələn:

«Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz» cümləsində «yapa-yapa» leksik təkrarının «ya» hecası «yağsa» və «yaza» sözlərində təkrarlanıb. Həm də I cümlənin başlanğıc və son sözlərinin ilk hissəsi «ya» hecalıdırsa (Yapa-yapa qarlar yağsa), II cümlənin başlanğıc sözünün ilk hissəsi də «ya» hecalıdır (yaza qalmaz). Həmin cümlədən sonra işlənmiş «Yapağlu gökçə, çəmən güzə qalmaz» kəlamındakı «yapağlu» sözünün «yapa» hissəsi 1-ci cümlənin ilk sözü olan «yapa-yapa» leksik təkrarı ilə bağlanır ki, bu da həmqafiyəni xatırladır. «Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz» cümləsinin yalnız «a» saitli sözlər əsasında qurulması və bunun hər komponentdə 2 dəfə işlənməklə təkrarlanması (yapa – a-a; yapa – a-a; qarlar – a-a; yağsa – a-a; yaza – a-a; qalmaz – a-a) ritmiklik yaradıb. Deməli, leksik təkrar (yapa-yapa), «ya» hecasının daxili və xarici alliterasiyası «a» saitin assonansı ilə qovuşuq şəkildədir. Bu isə cümlənin bədii təsir gücünü daha da qüvvətləndirib.

«Qarnı yarıq balığı qarşı tutdun» cümləsində, - «q»-nın daxili alliterasiyası (qarnı, yarıq, qarşı) qalın saitlərin alliterasiyası ilə qovuşuq vəziyyətdədir.

«Arğab-arğab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!..
Qanlu-qanlu suların sovğulmuşdı, çağladı, axır!
Qaba ağacın qurumışdı, yaşardı, axır!»

Bu parçada paralel cümlələr, epifora (axır sözünün təkrarı) və leksik təkrarlar (arğab-arğab, qanlu-qanlu) poetikliyi gücləndirən vasitələrdir. Amma həmin parçanın bədii təsir gücünün artmasında «q», «ğ», «y» və «s» samitlərinin alliterasiyası (qara, qanlu-qanlu, qaba, qurumışdı; arğab-arğab, tağın, sovgulmuşdı, çağladı, ağacın; yıxılmışdı, yucaldı, yaşardı; suların, sovgulmuşdı) və qalın saitlərin assonansının da rolu qabarıq görünür.

2) Yalnız incə saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiya

Qeyd etdiyimiz kimi, incə saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiyanın birlikdə təzahürünə də rast gəlinir. Məsələn:

«Dəvə dəgirməndən gəlmədi», - diyər», - «Kitab»ın «mü-qəddimə» hissəsində bayağı qadının dilindən verilmiş, mənfi emosiyalı bu cümlədə bir-birilə səsləşməyən, poetikliyə xidmət etməyən səs yoxdur. Belə ki, incə saitlərin assonansı təkcə «d»-nin alliterasiyası ilə deyil (dəvə, dəgirmən, diyər), həm də digər cingiltili samitlərlə səsləşir. Konkert desək, həmin cümlədə «ə» və «i» saiti ilə «g» və «y» samitləri dilönü məxrəcli, həmcins səslərdir. Deməli, «dəvə dəgirməndən gəlmədi», - diyər» cümləsində assonans və alliterasiya, incə saitlərlə cingiltili samitlərin ahəngi vəhdət təşkil edir.

«Kitab»ın nəsr hissəsində işlədilmiş «Gəldi geyəsini geydi [evinə getdi]» cümləsinin poetik səslənməsi dilönü məxrəcli «ə, i, e» saitlərinin assonansı ilə dilönü məxrəcli «g» samitinin alliterasiyasının (gəl, gey, gey, get) bir yerdə təzahürü ilə bağlıdır. «Gəldi geyəsini geydi [evinə getdi]» cümləsindən əvvəl və sonra işlənmiş cümlələr «g» samiti ilə başlanan sözlərlə bitir (getdi, gördi). Bu isə bir neçə cümlənin «g» samitinin alliterasiyası ilə bağlanmasını göstərir.

«Götürdügin gögə yetürən görklü tənri!» müraciətində incə saitlərin hamısı iştirak edib, amma ahəngdarlığın

yananmasında dilönü (incə), dodaqlanan saıtlərin rölü qabarıq görünür. Belə ki, 13 saıtdən 6-sı dilönü (incə), dodaqlanmayan (i-ə-e-ə-ə-i), 7-si isə dilönü (incə), dodaqlanandır (ö-ü-ü-ö-ü-ö-ü). Həmin müraciətdə «g» cingiltili samitinin 5 dəfə təkrarlanmasını və gökrü sözündəki «k» samitinin yaranma yerinə görə «g»-ya yaxın olduğunu nəzərə alsaq, belə bir paralellik yaranır: g-g//g-g//g-k. Bu isə «g» samitinin alliterasiyası ilə yaradılmış ahəng tarazlığıdır. Deməli, «Götürdügün gögə yetürən gökrü tənri!» müraciətində həm incə saıtlərin assonansı, həm də «g» samitinin alliterasiyası müşahidə olunur. Düzdür, bunların hər biri müraciətin təsir gücünü artırıb. Amma assonans və alliterasiyanın yaranmasında dilönü məxrəcli, həmcins səslərin (ə, e, ö, i, ü; g, k) iştirakı həmin təsir gücünü xeyli qüvvətləndirib.

Tanrı ilə bağı olan müraciətdə incə saıtlərin assonansı və «g» cingiltili samitinin daxili alliterasiyası adi sözlərin deyil, epitetin daxilində müşahidə edilir. Bu da poetik kateqoriyaların bir-birini tamamlaması, sintezidir.

3) Sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında yaranmış cümlələrdə incə və qalın saıtlərin assonansı

«Kitab»da sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında yaranmış üzvlənməyən cümlələrdə qalın və incə saıtlərin assonansına da rast gəlinir. K.Vəliyev «Av avlar, quş quşlar oldu» paralelizmində assonansın, «Oynarsan oyna, oynamazsan cəhənnəmə oyna!» («...oynarsan – oynamazsan, cəhənnəmdə oyna!» – Ə.T.) paralelizmində isə leksik təkrarın mühüm yer tutduğunu göstərir.¹ Müəllif 2-ci cümlə ilə bağı yazır: «Burada təkrar olunan fellər qrammatik cəhətdən qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Əgər biz bu cümlənin təkrarlardan təşkil olunmuş və paralellik əsasında düzələn formasını bərpa etsək, cümlə bu şəkllə düşər: «Oynarsan oyna, oynamazsan oynama».

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, «Yazıcı», 1984, s.82.

Dilçilikdə bunu üzvlənməyən feli cümlə adlandırırlar. Hər iki formada cümlənin ifadə etdiyi fikir eynidir. Hətta onu dəyişdirdikdə belə onun mənasına azacıq da olsun başqa çalar əlavə olunmur. Məntiqi baxımdan əvəz olunan hissələr bir-birinin eynidir. Belə çevirmələr struktur mənzərəni anlamağa yardım edir».¹ Fikrimcə, paralelizm başlığı altında şərh edilmiş cümlələr sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında formalaşmış. Çünki müəllifin təqdim etdiyi cümlələr struktur baxımdan dilimizdəki «Yuxu yuxulamaq», «Ayın aydınlığında», «Gələn gəldi, gedən getdi», «Olar olar, olmaz, olmaz» və s. kimi üzvlənməyən söz birləşmələri və üzvlənməyən cümlələrlə eyni xətdə birləşir. Bu cümlələr isə sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında yaranıb.²

«...oynarsan-oynamazsan, cəhənnəmdə oyna!» cümləsində «oyna» sözünün müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul edərək təkrarlanması ilə «o» saitinin assonansı da yaranıb (o-o-o). Həmin cümlədə «oynarsan» sözündən sonra işlənməli olan «oyna» sözü ellipsisə uğrayıb. Cümlənin sonundakı «oyna» sözünün inkarda (oynama) verilməməsi isə məhz mənfəi anlamlı «cəhənnəmdə» sözünün işlədilməsi ilə bağlıdır. Bu cür sözişlətmə cümlənin ekspressivliyini gücləndirib.

T.Hacıyev yazır: «...dilçilikdə daxili obyektli fel adlanan forma da Azərbaycan dilində məhz bu motivdə, təqlidlə təqlidi felin analogiyası üzrə meydana çıxır: burada da ilk mərhələ kimi felin konkret əşya – obyektə bağlılığı var; sonrakı abstraksiya prosesində fel öz obyektindən təcrid olunur və sərbəstləşir. Eyni zamanda üslubi-ritmik məqsəd izlənilir. Nümunələr: iş-ışləmək – hər nə iş olsa, Qorqud ataya danışmayınca işləməzlərdi. Boy boylamaq, söy söyləmək – Dədə Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi. Ün ünləmək, av avlamaq, quş quşlamaq – Ünüm ünlən, sözüm

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, «Yazıçı», 1984, s.56

² M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.273

dinlən, bəglər!.. av avlayalım, quş quşlayalım... yeyəlim, içəlim. Ünsü ünütmək – Dədənin ünsü ünütdü. Gözə gözükmək – Gözümə gözükməyəsən, yoxsa səni öldürərəm – dedi. Casusu casuslamaq – kafirin casusu bunları casusladı. İz izləmək – izin izlədi getdi. Maraqlıdır ki, bunlardan bəziləri abstraksiya həddinə çatıb yaşayır avlamaq (av avlamaqdan), söyləmək (əsl: söy söyləmək və ya söz söyləmək), yollamaq (yol yollamaqdan). Ancaq bəziləri təcrid oluna bilmir, arxaikləşir: quş qulmaq, ün ünləmək. Quşlamaq anlayışı avlamaqda ehtiva olunur. «Dədə Qorqud Kitabı» üçün daxili obyektli fellərin ünsiyyət əhəmiyyətindən daha ziyadə melodiya yaratmaq əhəmiyyəti vardır. Bu, əsərin nəsr dilində şe’riyyət (şeyriyyət – Ə.T.) yaradan çoxlu üslubi fiqurlardan biridir». ¹ Göründüyü kimi, müəllifin geniş şəkildə şərh etdiyi nümunələrin içərisində saitlərin assonansı müşahidə olunan sintaktik-konstruktiv təkrarlar və onların əsasında yaranmış cümlələr üstünlük təşkil edir. Məsələn: «*i*»-nin assonansı (iş işləmək – hər bir iş olsa, Qorqud ataya» danışmayınca işləməzlərdi; iz izləmək – izin izlədi getdi), «*a*»-nın assonansı (av avlamaq – Av avlayalım...), «*ü*»-nün assonansı (ün ünləmək – Ünüm ünlən, sözüm dinlən, bəglər; ünsü ünütmək – Dədənin ünsü ünütdü) və s.

Araşdırmalar göstərir ki, sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında yaranmış cümlələrdə incə və qalın saitlərin assonansı xarakterikdir.

4) Çöxsözlü epitetlərdə assonans və alliterasiya

«Kitab»ın obrazlı dilində epitetlərin rolu qabarıq görünür. Qorqudşünaslıqda tədqiqat obyektini kimi götürülən mövzulardan biri də məhz epitetlərdir. K.Vəliyev «Kitab»dakı epitetləri daha geniş planda tədqiq edən müəlliflərdəndir. O, E.Əlibəyzadənin «Tək bir cə «qara» sifətindən o qədər təyin

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.69.

söz, epitet kimi istifadə olunmuşdur ki, bunun sayına belə varmaq mümkün deyil» fikrini qəbul etməyərək yazır: «Halbuki, nəinki epitetləri, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bütün sözləri statistik yol ilə hesablamaq o qədər də çətin deyildir: 2721 söz 32794 dəfə işlənmişdir. Az təqribiliklə 142 epitet 1294 dəfə işlənmişdir ki, onların əksəriyyəti sabit epitetlərdir. Cəmi 48 müqayisə 73 dəfə, 76 metafora 174 dəfə işlənib. O ki qaldı ağ, qara sözlərinə, ağ – 163 dəfə, qara isə 226 dəfə işlənib. Ümumi nisbət üçün və digər dastanlarla müqayisə üçün bu kəmiyyət faktlarını bilmək maraqlı olsa da, hətta epitetlərin ayrıca lüğəti də varsa, bu bizi kifayətləndirməməlidir. Çünki bu epitetlərin arxasında daha ciddi keyfiyyət mətləbləri, tarix və dünyagörüş məsələləri dayanır...».¹ Bu mənada «Çoxsözlü epitetlərdə assonans və alliterasiya»nın araşdırılması da faydalı ola bilər. Bəri başdan qeyd edək ki, saitlərin assonansı və samitlərin alliterasiyası çoxsözlü epitetlərdə ahəngdarlıq yaradır, onların daha poetik səslənməsini təmin edir. Bəzi faktlara diqqət yetirək:

«Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banıçiçəgi
Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm! – dedi».

Dədə Qorqudun dilindən verilmiş bu iki misra, obrazlı desək, poetiklik zirvəsi hesab oluna bilər. Çünki burada məzmun və formanın mükəmməl vəhdəti müşahidə olunur. Məzmun baxımdan ona görə gözəldir ki, qədim türk etnoqrafiyasının zənginliyi, daha dəqiq desək, elçiliyə getmə, qız istəmə ifadə olunub. Bu gözəlliyin poetik bir dillə ifadəsi isə onun bədii təsir gücünü daha da artırıb. Belə ki, şeirdə işlənmiş qalın saitlərin assonansı (aydan arı – *a-a-a-ı*), incə saitlərin assonansı (Beyrəgə diləməgə gəlmişəm – dedi – *e-ə-ə-i-ə-ə-ə-ə-i-ə-e-i*; «ə» saiti 7 dəfə təkrarlanıb), qalın və incə

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, «Yazıcı», 1984, s.90.

saitli sözlərin növbələşməsi (aydan arı a-a-a-ı; gündən görklü – ü-ə-ö-i; qız qardaşın – ı-a-a-ı; Banıçıği a-ı-i-i; Bamsı – a-ı), növbələşmənin incə saitli sözlərlə tamamlanması, «g» samitinin alliterasiyası (gündən, görkli, Banıçıği, Beyrəgə, diləməgə gəlmişəm), «q» samitinin alliterasiyası (qız qardaşın), «b» samitinin alliterasiyası (Banıçığ, Bamsı, Beyrəg), «d» samitinin alliterasiyası (diləməgə, dedi) və bədii təyinlər (aydan arı, gündən görkli, qız qardaşın) məhz poetikliyi qüvvətləndirən vasitələrdir.

«Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıği» misrasındakı «aydan arı» epiteti müasir ədəbi dilimizdə eynilə, daha doğrusu, «aydan arı, sudan duru» konstruksiyasının daxilində işlənməkdədir. «Aydan arı» epiteti etimoloji baxımdan müxtəlif cür izah edilib. Məsələn, M.Qıpçaq yazır: «...arı sözünün mənasının təmiz olmasını bilməklə də ifadənin birinci tərəfini izah etmək olmur. Çünki aydan arı «aydan təmiz» deməkdirsə, ortaya belə bir sual çıxır: ay təmizlik simvolu kimi istifadə olunurmu? Gözəlin sifətinin aya bənzədilməsi klassik poeziyamızda geniş yayılmış epitetlərdəndir. Lakin azərbaycanlıların mifik təfəkkürünə görə, ayın üzü ləkəlidir. Ayın üzünü ləkəli hesab edən xalq isə heç vaxt «aydan təmiz» ifadəsini işlətməz. Çünki bu məqamda təmizlik, paklıq simvolu işlədilə bilər. Belə olduqda ifadənin «aydan» sözünü necə başa düşmək olar? Mən belə güman edirəm ki, ifadənin tərkibindəki birinci söz – «aydan» müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Əslində ifadənin ilkin variantını «arıdan arı, sudan duru» şəklində bərpa etmək olar, yəni «təmizdən də təmiz, sudan da duru». Belə bərpa tamamilə mümkündür. İfadədəki «arıdan» sözünün aydan formasına düşməsi isə fonetik əsasda izah edilə bilər. Belə ki, «r» səsinin tələffüz edərkən dilin ucu titrəməli olur. Digər səslərin tələffüzünə nisbətən «r» səsinin tələffüzü ağırdır. Bu isə öz növbəsində «r» səsinə daha asan tələffüz olunan «y» səsi ilə əvəz olunmasına şərait yaradır... Əgər arı sözü

arxaikləşməsəydi, onda, güman ki, arıdan sözü aydan formasına düşməzdi. Beləliklə, məlum olur ki, «Aydan arı, sudan duru» ifadəsinin ilkin variantı «Arıdan arı sudan duru olmuş, Azərbaycan dilinin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində bugünkü şəkə düşmüşdür».¹ Müəllifin izahları inandırıcı görünür. Amma «Kitabi-Dədə Qorqud»da «aydan arı» epiteti ilə «gündən görkli» epiteti bir yerdə işləndiyi üçün, həm də ən azı «Kitab»ın dilində «aydan arı» formasında olduğu üçün «arıdan arı» yox, məhz «aydan arı» formasını məqbul hesab etmək olar.

«Kitab»da işlənmiş çoxsözlü epitetlərdə qalın və incə saıtlərin assonansı aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

qalın saıtlərin assonansı: «ağ saqallu baba» -a-a-a-u-a-a;
«ayağı uzun şahbaz at» -a-a-ı-u-ı-a-a-a;

incə saıtlərin assonansı; «üç gün dünli yortmış yigit» -ü-ü-ü-i; «ağ ələmlü bəg» -ə-ə-ü-ə;

Çoxsözlü epitetlərdə assonans və alliterasiyanın birlikdə işlənməsinə də təsadüf olunur. Məsələn, «qara qıldan sicim» (a-a-ı-a; q-q), «gözi gögçək qızlar» (ö-i-ö-ə; g-g-g-k).

5) Təşbehlərdə incə və qalın saıtlərin assonansı

«Kitab»dakı təşbehlərdən bəzilərinin qalın və incə saıtləli sözlər əsasında yaradılması onların ahəngdar səslənməsini təmin edib. Məsələn, «Topuğında sarmaşanda qara saçlum» -o-u-ı-a-a-a-a-a-a-a-u; «Qoşa badam sığmayan tar ağızlum» -o-a-a-a-ı-a-a-a-a-ı-u; «Eki Şəbcırağa bənzər sənin gözcigəzin» -e-i-ə-ə-ə-ə-ə-ə-i-ö-i-ə-i (16 saıtdən cəmi 3-ü qalındır).

6) Qalın və incə saıtləli sözlərin növbələşməsi ilə yaranan ritm rəngarəngliyi

«Kitab»ın ayrı-ayrı parçalarında qalın və incə saıtləli sözlərin növbələşərək sıralanması da müşahidə edilir. Bu tip

¹ M.Qıpçaq. Söz ələminə səyahət. Bakı, 2002, s.59-60.

cümlələrdə ritmin dəyişməsi və bunun sistemli şəkildə davamı rezonans sahəsi ilə bağlıdır. Çünki «...rezonans hava dalğası keçən rezonatorların (ağız boşluğunun) hər yerində birdən baş vermir və eləcə də ağız boşluğunun ön və arxa hissəsində ayrı-ayrı rezonans olur. Eyni zamanda rezonatorun uzadılması, qısaldılması da tonun kökünü dəyişdirir... Ön hissədə rezonator kiçik həcmli və səs axınının xaricə çıxma yolu dar olduğundan səs də incədir... Ön hissədə rezonator böyük həcmli və səs axınının xaricə çıxma yolu geniş olduğundan səs də qalınlaşmış olur».¹ Deməli, cümlə daxilində qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi avaz rənglərinin növbələşməsini, avazlanma müxtəlifliyini yarada bilər. «Kitabi-Dədə Qorqud»da qalın saitlərin assonansının güclü olduğu qorqudşünaslıqda xüsusi olaraq vurğulanıb. İncə saitlərin assonansı ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələr, xüsusən onlara aid statistik hesablamalar göstərdi ki, «Kitab»ın dili üçün incə saitlərin assonansı da səciyyəvidir. Belə olan təqdirdə «Kitab»ın nəsr və nəzm parçalarında qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsini, aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Fikrimcə, bir cümlə daxilində tonun tez-tez dəyişməsi ifadə olunmuş fikrin daha tez diqqəti cəlb etməsi, qarşı tərəfin reaksiyasının sürətləndirilməsi, subyektin (obrazın) daxili aləminin hiss və həyəcanlarının qabardılması ilə bağlı ola bilər. Çünki ardıcıl olaraq dəyişən tonla ifadə edilmiş cümlə daha dolğun, daha ciddi səslənir. Aşağıda cümlələrdə də məhz bu cəhətlər müşahidə edilir:

«Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçiçəgi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm! – dedi».

Dədə Qorqudun dilindən təqdim etdiyimiz bu misralar «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndan götürülüb. Həmin «boy»da təsvir edilir ki, Dəli Qarcarın qorxusundan heç kəs cürət edib Banıçiçəyə elçi gedə bilmir: «...Qalın Oğuz

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.20, 41.

bəyğələri ayıtdılar: «Bu qızı istəməgə kim vara bilür? Məsləhət gördülər ki, «Dədə Qorqut varsun. Deyənlərə Dədə Qorqut aydır: «Yaranlar, çünki məni göndəirsiz, bilürsiz kim, Dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər. Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün. Bir Keçi başlu Keçər ayğırı, bir toğlı başlu Turı ayğırı. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm». Deməli, Dədə Qorqud Dəli Qarçarla ciddi danışmalıdır. Təqdim etdiyimiz misralarda isə ciddilik cümlənin semantik tutumunda yox, məhz səslənməsindədir. Bu isə qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi və samitlərin alliterasiyası ilə yaradılıb.

«Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da casus təkürə deyir: «Hay, nə oturarsan, itüni ulatmıyan, çətüginə molatmıyan! Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub, yaturlar». Göründüyü kimi, 1-ci cümlədə qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi (*a; ə; o-u-a-a-; i-ü-i; u-a-ı-a-; ə-ü-i-i-; o-a-ı-a*), 2-ci cümlədə isə qalın saitlərin assonansı (cəmi 3 incə sait iştirak edib) müşahidə olunur. Deməli, dəyişən ton qalın saitlərin assonansının yaratdığı qalınlaşma ilə tamamlanıb. Heç şübhəsiz ki, bu cür sıralanmada obrazın həyəcanlı anları qabardılıb. Maraqlıdır ki, 1-ci cümlədəki ton təqdim olunmuş parçanın sonrakı hissələrində daha geniş planda verilib. Mətni eynilə təqdim edirik: «On altı bin qara tonlu kafər ata bindi (*o; a-ı; i; a-a; o-u; a-ə; a-a; i-i*). Qazanın üzərinə alğar yetdi (*a-a-ı; ü-ə-i-ə; a-a; e-i*). Baqdılar gördilər altı bölük toz endi (*a-ı-a; ö-i-ə; a-ı; ö-ü; o; e-i*). Kimi aydır: «Keyik tozıdır» (*i-i; a-ı; e-i; o-ı-ı*). Kimi aydır: «Yağı tozıdır» (*i-i; a-ı; a-ı; o-ı-ı*). Qazan aydır: «Keyik olsa, bir, ya iki bölük olurdu (*a-a; a-ı; e-i; o-a; i; a; i-i; ö-ü; o-u-ı*). Bu gələn, bilmiş olun, yağıdır» - dedi (*u; ə-ə; i-i; o-u; a-ı-ı*). Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı (*o; a-ı-ı; ü; i-i; ı-a-ı; ə-i; i-i; a-a-ı; e-ə; i-i; a-a-ı*). Araşdırmalar göstərir ki, təqdim olunmuş parçada qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi prinsipi, əsasən, gözlənilib. Yəni casusun

həyəcanlı nitqində olan avaz müxtəlifliyi təhkiyəçinin, həm də obrazın dili ilə davam etdirilib.

«Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda atasını dustaqlıqdan qurtarmaq arzusu ilə yaşayan Yeynəyin dilində: «Gəmi yapub, kömləgim çıqardım, yelkən qurdum (ə-i; a-u; ö-ə-i; ı-a-ı; e-ə; u-u); Bildüğün unutmasa əql yaxşı (i-ü-i; u-u-a-a; ə; a-ı); Qırımından dönməsə – qaçmasa, ərlək yaxşı dedi (ı-ı-a; ö-ə-ə; a-a-a; ə-i; a-ı; e-i). Qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi ilə yaranmış avaz müxtəlifliyi Yeynəyin təlatümlü anlarının qabardılmasını göstərir.

Dədə Qorqudun dilindən verilmiş xeyir-dua parçaları əsasən incə saitli sözlərdən ibarətdir:

Qanı ögdüğümüz bəg ərənlər,
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi.
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlirlü-gedimlü dünya!
Son ucı ölümlü dünya...

Göründüyü kimi, təqdim etdiyimiz parçada incə saitli sözlər üstünlük təşkil edir. Bu fakt da qalın və incə saitlərin növbələşməsi ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələrin təsadüfi olmadığını, yəni avaz rəngarəngliyinin situasiyaya uyğun olaraq yaradıldığını təsdiqləyir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dili üçün qalın və incə saitlərin assonansı səciyyəvidir. Məsələn, qalın saitlərin assonansı: «Ol sub kodı bardımız»¹ (o-u-o-ı-a-ı-ı); «tutdım. «Katunun anta altım» (u-ı-a-u-ı-a-a-a-ı); incə saitlərin assonansı: «bizni ölürtəçi kük, - timis» (i-i-ö-ü-ə-i-ü-i-i); biz eki bin ertimiz (i-e-i-i-e-i-i); «ben ebgərü tüsəyin, - tidi» (e-e-ə-

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s.118, 119, 146, 147.

ü-ü-ə-i-i-i). Abidələrin dilində qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsinə də rast gəlinir: «Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim Tabğaç» (*a-a; ö-ü; a-a-ı-a; ö-ü-i; a-a;ö-ü-i; a-a*); tapıg birti...barmıs...sözinə yazmayın tidi yanılmayın tidi (*a-ı; i-i; a-ı; ö-i-ə; a-a-ı; i-i; a-ı-a-ı; i-i*). Bütün bunlar onu göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün qalın və incə saitli sözlərin növbələşərək avaz müxtəlifliyi yaratması təsadüfi deyil.

7) «a»-nın assonansı

Sintaktik-konstruktiv təkrarların daxilində saitlərin, o cümlədən «a»-nın assonansını qeyd etmişik (av avlamaq). Amma bir nümunə ilə «a» saitinin assonansının funksionallıq dərəcəsini dəqiqləşdirmək mümkün deyil. N.Xudiyev «Kitab»dakı qalın saitlərin assonansından bəhs edərkən aşağıdakı parçanı təqdim edib:

Qaranqu axşam olanda günü toğan!
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan!
Qaraquc atları kişnəşdirən!
Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran!
Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçılayan!
Arqasını urıb, bərk ağılın ardın sökən!
Qarma-bükəc simüzün alub tutan!
Qanlu quyruq üzüb çap-çap yudan!
Avazı qaba köpəklərə qoğa salan!
Çaqmaqluca çobanları dūnlə yügürdən!
Ordumın xəbərin bilürmisən, degil mana!
Qara başım qurban olsun, qurdım sana!¹

Müəllif yuxarıdakı parçanın sait sistemini müəyyənləşdirərək yazır: «Göründüyü kimi, mətndəki saitlərin qırx faizə

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.99.

qədrini ancaq *a* səsi təşkil edir, yerdə qalan qalın və incə saitlərin həcmi isə təxminən bərabərdir. Bu isə o deməkdir ki, *a* səsinin aydın «görünməsi» üçün qalın-incəliyə görə neytral (bərabər həcm bunu göstərir) kontekst var». E.Əlibəyzadə bir cümlə daxilində «*a*»-nın dörd dəfə söz əvvəlində təkrarlanmasını nümunə kimi göstərib: «Üç yüz altmış altı alp ava binsə» (*a-a-a-a*).¹ Müəllifin təqdim etdiyi nümunə «*a*»-nın tam assonansıdır.

«Kitab»da «*a*»-nın assonansı nəsr parçalarında da müşahidə olunur. Məsələn, «Bazırganlar ardından baqa qaldı» (*a-t-a-a-a-t-a-a-a-t*); «Varayın anı anası yanından alayın, qılıcla paralıyayın, altı bölük edəyin, altı yolın ayırdından bırağayın» («*a*» saiti 6 dəfə söz əvvəlində, 13 dəfə söz daxilində işlənib); «Qonur atından yerə endi, aqub gedən arı sudan abdəst aldı. Ağ alını yerə qodı (14 sözdən 7-si «*a*» ilə başlanır. Bunlardan 4-ü ardıcıl sıralanıb (abdəst, aldı, ağ, alını).

Bir cümlə daxilində «*a*»-nın assonansı ilə bərabər, «*o*»-nun assonansına da rast gəlinir: «...av avlayub, oğlını oxlayıb öldirə görgil!» (*a-a; o-o*). Bəzən isə «*a*» ilə başlanan sözlərin növbələşərək işlənməsinə təsadüf olunur: Ala Tağa ala ləşkər, ava çıqdı».

8) «*ı*»-nın assonansı

«Kitab»da «*ı*»-nın assonansı nisbətən az müşahidə olunur. Məsələn, «Alqış alqış, qarğıış qarğıış» nümunəsində birbaşa söz təkrarı daxilində «*a*»-nın assonansı, «*q*»-nin alliterasiyası görünür. Amma həmin nümunənin ahəngdar səslənməsində «*ı*» assonansının da rolu görünür. Çünki 10 qalın saitdən 6-sı «*ı*»-dır; «Kafərin başında işığıdır» cümləsində «*ı*» saiti 5 dəfə işlənib. Yaxud «Yalançı oğlu Yalançuğın acığı tutdı aydır» cümləsində 16 qalın saitdən 7-si

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.263.

«ı»-dır. Həm də sözlərin hamısı «ı» saitli heca ilə bitir. Bu da həmin cümlənin təsir gücünü artıran detallardan biri kimi götürülə bilər.

Ə.Dəmirçizadə yazır: «Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən ildırım, ilxı, iraq... kimi sözlər «Dədə Qorqud» dastanlarında da işlənilmişdir ki, bunların heca tərkibini nəzərə aldıqda, ahəng qanununa əsasən bu növ sözlərin başında *i* deyil, *ı* saitinin işlənmiş olmasını güman etmək olar və buna bənzər hallar indi də şivələrdə nəzərə çarpır».¹ Müəllifin qeyd etdiyi ildırım, ilxı, iraq kimi sözlər «Kitab»ın 1988-ci il Bakı nəşrində söz əvvəlində «ı», bəzən isə «i» ilə verilib. Məsələn, ıldız (...ıldız kibi parlayub gələn nədir?), ildız (ildız kibi parlayıb gələn kafərin cidasıdır). Buradakı «ıldız» yazılış forması məqbul hesab edilərsə, «ı» assonansının söz əvvəlində işlənən formasından da bəhs etmək olar. Məsələn, «Kafərin başında ışığıdır. İldız kibi parlayıb kələn kafərin cidasıdır (ışığıdır, ıldız: *ı-ı-ı-ı-ı-ı*). Onu da qeyd edək ki, həmin söz M.Erginin nəşrində «ıldız» kimi verilib.²

9) «o»-nun assonansı

«Kitab»ın dili üçün «o» assonansı səciyyəvidir. Ə.Dəmirçizadə «o»-nun assonansını həmsəsli sözlər başlığı altında izah edərkən nümunə kimi «Otuz bin yağı gördümsə ota saydum (o – otuz, ota)» cümləsini verib.³ E.Əlibəyzadə də həmin cümləni təhlilə cəlb edib. Lakin müəllif Ə.Dəmirçizadədən fərqli olaraq «o» assonansını səs və hecalar başlığı altında qruplaşdırıb: «ot-ot: Otuz bin ər yağı gördümsə, ota saydım».⁴ Həmin sistemdə «ot-ot» nə səs, nə də heca təkrarına uyğun gəlir. Amma müəllifin təqdim etdiyi formanı

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.109.

² M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.158.

³ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.139.

⁴ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.263.

da təsadüfi hesab etmək olmaz. Belə ki, «*ot-ot*» modelində «*o*» qalın saiti ilə «*t*» kar samitinin yanaşı işlənməsi ahəngdarlığı gücləndirir.

«*O*»-nun assonansı aşağıdakı nümunələrdə daha qabarıq görünür:

«On otuz on yaşında tolsun» («*o*» saitinin 3 dəfə söz əvvəlində işlənməsilə tam assonans yaranıb).

«...Oğul, Qalın Oğuz bəglərini odamıza oxuyalım» («*o*» saiti 4 dəfə söz əvvəlində işlənilib).

«Kitab»da «*o*» saitinin assonansı ilə bağlı başqa formalara da təsadüf olunur. Məsələn, «Oğlancılarla oynar oldu» cümləsində «*o*» saitinin tam assonansı müşahidə olunur. Digər tərəfdən, həmin cümlədən əvvəl işlənmiş cümlə «gəzər oldu» (Bəslədilər, böyüdü, gəzər oldu) sözü ilə bitirsə, sonrakı cümlə «oğlancılarının» (Oğlancılarının kiminün burnın, kiminün qulağın yeməgə başladı) sözü ilə başlanır. Poetik kateqoriyaların sərhədini dəqiqləşdirmək üçün nəsr parçasını nəzmə çevirək:

Bəslədilər, böyüdü, gəzər oldu,
Oğlancılarla oynar oldu,
Oğlancılarının kiminün burnın,
Kiminün qulağın yeməgə başladı.

Deməli, sintaktik paralelizm daxilində, «*o*»-nun tam assonansı (oğlancılarla oynar oldu), söz təkrarı, daha dəqiq desək, anafora («oğlancılar» sözünün təkrarına görə) və epifora ilə («gəzər oldu» perifrastik formasının 2-ci komponenti olan «oldu» sözü, 2-ci cümlənin sonundakı «oynar oldu» perifrastik formasında təkrarlanıb) qovuşuq şəkildədir.

10) «*u*»-nun assonansı

«Kitab»da «*u*»-nun tam assonansına az təsadüf olunur. Məsələn, «Urdığın ulatmayın ulu tənri!» cümləsini

E.Əlibəyzadə səs və hecaların ahəngi» başlığı altında izah edib».¹ Fikrimcə, burada «u»-nun tam assonansından bəhs etmək lazımdır.

«Kitab»dakı bəzi cümlələrdə «u» saitli sözlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, alqış məzmunlu, «Uğurun açuq olsun...» (7 qalın saitdən 4-ü «u»-dur); «Qarıyubdur qulun verməz» (6 qalın saitdən 4-ü «u»-dur). Yaxud «Boyu uzun Burla xatun» antroponimik modelində «b»-nin alliterasiyası ilə bərabər, «u»-nin assonansı da müşahidə edilir (8 qalın saitdən 4-ü «u»-dur). Deməli, həmin antroponimik modelin ahəngdar səslənməsi təkcə alliterasiyaya görə yox, həm də assonansa görədir.

11) «ə»-nin assonansı

«Kitab»dakı «ə» assonansına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Ə.Dəmirçizadənin həmsəsli sözlərlə başlığı altında izah etdiyi «ə» assonansını (Əlli bin ər yağı gördümisə əl vermədüm. Ə – əlli, əl).² E.Əlibəyzadə «əl-əl-ər» modelində şərh edib.³ İzahlarda mahiyyətə ciddi fərq görünür. Qeyd etdiyimiz kimi, bu tipli nümunələrdə assonans və alliterasiya qovuşuq şəkildə çıxış edir.

«Kitab»ın dilində «ə» saitinin çox işləndiyi cümlələrə də rast gəlinir. Məsələn, «Bu məhəldə bəglər Beyrəgi gətürdilər» (12 incə saitdən 8-i «ə»-dir), «Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə əqlin yoq» kəlamında (12 incə saitdən 7-si «ə»dir), «Adəmlilər əvrəni Dəli Domrul əlin əlinə çaldı» («ə» saiti 3 dəfə söz əvvəlində işlənilib). Yaxud aşağıdakı misralara diqqət yetirək.

Şər xəbər gətürənin, başın kəsəm,
Ərkəg sinəgi üzərimə qondırıyam.

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.263.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.139.

³ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.263.

Təqdim etdiyimiz misralarda 9 söz işlənib. Bunlardan 3-ü qalın saitli, 6-sı isə incə saitlidir. İncə saitli sözlərin daxilində «ə» saitinin işlənmə tezliyi üstündür. Belə ki, 18 incə saitdən 12-si «ə»-dir. Deməli, həmin misraların ahəngdar səslənməsində «ə» saitinin rolu daha qabarıq görünür.

12) «e»-nin assonansı

«Kitab»da «e»-nin assonansına az rast gəlinir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: «...ata belindən enincə enməsə, yeg» («e» saiti 4 dəfə 1-ci hecada işlənib. Yaxud «Qoun, nerəyə gedərsə getsün, neylərsə eyləsin», - dedi» cümləsində «e» saiti 6 dəfə 1-ci hecada işləndiyi üçün ahəngdarlıq yaradır.

13) «i»-nin assonansı

Digər saitlərə nisbətən «i» saitinin assonansı qabarıq görünür: «...izin izlədi getdi (i-i-i-ə-i), yaxud, «ölümisin dirimisin, bu işlərdən xəbərin yoxmıdır?» cümləsində 14 incə saitdən 8-i incədir. Deməli, «i» assonansının da ahəngdarlıq yaratmasından bəhs etmək olar.

14) «ö»-nün assonansı

«Kitab»da «ö» assonansının funksionallıq səviyyəsi daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir:

«Kömləgi gericək bəglər ökür-ökür ağlaşdılar» cümləsindəki «gericək» sözü M.Erginin nəşrində əslinə uyğun, yəni «göricək» şəklində verilib.¹ Deməli, həmin cümlədəki 12 incə saitdən 4-ü «ö», 4-ü «ə», 2-si «i», 2-si «ü»-dür. Ahəngdarlığın yaradılmasında isə ağırlıq mərkəzi «ö»-nün üzərinə düşür. Birincisi, ona görə ki, «ö» saiti 4 dəfə birinci hecada işlənib. İkincisi yamsılama daxilində (ökür-ökür) ardıcıl sıralanıb. Üçüncüsü «ö» açıq saitinin qapalı qarşılığı olan «ü» 2 dəfə işlənib.

¹ M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.132.

«Bəg yigit, ögünərsə, ər ögünsün – aslandırl!
Ögünməklilik övrətlərə böhrandır.
Ögünməklə övrət ər olmaz».

E.Əlibəyzadə I misradakı «bəg yigit» xitabını və III misranı ixtisar edərək belə nəticəyə gəlir ki, həmin misralarda ahəngdarlıq yaradan «*ök-ök-ök-ö*» (*ög-ög-ög-ö* – **Ə.T.**) vahidləridir.¹ Birincisi, «ögünməklə övrət ər olmaz» kəlamı özündən əvvəl işlənmiş misralarla təkcə forma baxımından yox, həm də məzmun baxımından bağlandığından, yəni həmin misranın məntiqi nəticəsi kimi çıxış etdiyindən məhz özündən əvvəlki misralarla birlikdə təhlil edilməlidir. İkincisi, «g» samitinin alliterasiyasına görə tərkibində 2 dəfə «g» işlənən «bəg yigit» xitabını ixtisar etmək olmaz. Üçüncüsü, ahəngdarlıq yaradan «*ög-ög-ög-ö*» hissəciklərinin təkrarı deyil.

Yuxarıdakı misralarda «ögün»(mək) sözü 4 dəfə, «övrət» sözü isə 1 dəfə müxtəlif şəkilçi morfemləri qəbul edərək təkrarlanmış vahidlər kimi görünsə də, ayrı-ayrı sintaktik funksiyaları yerinə yetirir. Amma o da qeyd olunmalıdır ki, həmin vahidlər anafora və epiforanı xatırladır. Belə ki, ögünmək (lik)//ögünmək(lə) – anafora, ögün(ərsə)//; ögün(sün); övrət(lərə)//övrət – epifora kimi görünür.

«Bəg yigit» xitabındakı «g» alliterasiyası 4 dəfə təkrarlanan «ögün»(mək) sözündəki «g» ilə daha da gücləndirilib. Həm də «bəg» və «ög» sözləri həm qafiyə kimi çıxış edir.

Misralarda 6 dəfə söz əvvəlində, 1 dəfə söz daxilində (böhtan) işlənmiş «ö»-nün tam assonansı digər incə saitlərin assonansı ilə səsləşir (12 dəfə «ə», 3 dəfə «i», 5 dəfə «ü» işlənib). Misralarda dilönu məxrəcli «g»-nın alliterasiyası da qabarıq görünür (7 dəfə «g», 2 dəfə «k» işlənib). Deməli,

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.263.

dilönü məxrəcli saitlərin assonansı ilə dilönü məxrəcli «g» və «k» samitlərinin alliterasiyası eyni xətdə birləşir. Bu sintezin anafora və epifora kimi poetik kateqoriyalar daxilində təzahürü isə misraların ahəngdarlığını gücləndirib.

15) «ü»-nün assonansı

«Kitab»da «ü» assonansının «ün günləmək» «ünsü ünütmək» kimi konstruksiyalar daxilində işlənməsini qeyd etmişik. Bundan əlavə, tərkibində «ü» saiti çox işlənən cümlələrə də təsadüf olunur. Məsələn, qarğış məzmunlu «Dilün çürisün, çoban!» cümləsində 5 incə saitdən 3-ü məhz «ü» saitidir. Yaxud «Üç gün dünli-günli yortdı» cümləsində incə saitlərin, xüsusən «ü» saitin assonansı (4 dəfə 1-ci hecəda işlənilib) həmahəngliyi gücləndirib.

«Kitab»ın dilində qalın və incə saitlərin hər birinin assonansına təsadüf olunsada, işlənmə dərəcəsi və funksionallıq səviyyəsinə görə *a, o, ə, o* saitlərinin assonansı daha qabarıq görünür.

b) «Kitabi-Dədə Qorqud»da alliterasiya

«Kitab»dakı alliterasiyanı aşağıdakı istiqamətlər üzrə təhlil etməyi məqbul hesab edirik:

- 1) Frazеoloji vahidlərdə alliterasiya;
- 2) Epitetlərdə alliterasiya;
- 3) Təşbehlərdə alliterasiya;
- 4) Şəkilçi morfemindəki səs kompleksinin söz kökündə təkrarlanması (yanaşı işlənən söz və cümlələrdə);
- 5) Rəddül-əcəz və ya calağ təkrarlar müşahidə olunan parçalarda alliterasiya;
- 6) Paralel konstruksiyalarda alliterasiya;
- 7) *l, r, n, n, m* sonorlarının alliterasiyası;
- 8) *p, b* samitlərinin alliterasiyası;
- 9) *f, v* samitlərinin alliterasiyası;

- 10) *t, d* samitlərinin alliterasiyası;
- 11) *s, z, ş* samitlərinin alliterasiyası;
- 12) *k, g, q, ğ* samitlərinin alliterasiyası;
- 13) *x, h* samitlərinin alliterasiyası;
- 14) *ç, c* samitlərinin alliterasiyası;
- 15) *y* samitinin alliterasiyası.

«Alliterasiya üçün sözlərdə ilk bir səsin eyniliyi zəruridir. Ancaq «Dədə Qorqud»un dilində bu daha mükəmməl şəkildə təzahür edir. Bir çox hallarda ilk 3-4 səs uyğun gəlir (məncə, bu gələcəkdə heca şe'rindəki (şeirindəki – **Ə.T.**) qafiyəyə keçmək üçün bir mərhələdir».¹ Bu mənada «Kitab»dakı alliterasiyanın məhz yuxarıdakı istiqamətlər üzrə araşdırılması daha dəqiq nəticələr söyləməyə imkan verir:

1) Frazеoloji vahidlərdə alliterasiya

«Kitab»dakı sintaktik bütövlərdə paralel işlənmiş cümlələrin predikatlarının əksəriyyətinin feli frazeoloji vahidlərlə ifadə olunması maraq doğurur. Məsələn, «Uşun qoca oğlu Səgrək boy»unda: «Qara-qara tağlardan hənir aşdı. Qanlı-qanlı sülalədən xəbər keçdi. Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı. Uşun qocanın ağ-ban evi ögində şivən qopdı. Qaza bənşər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca «Oğul, oğul!» - deyü ağca yüzli anasılə ağlaşdılar, bozlaşdılar». Mətnin müasir şəklində 1-ci cümlənin predikatı ixtisar olunub (uca-uca dağlardan, aşqın-daşqın sülalədən xəbər keçdi). Fikrimcə, «Qara-qara tağlardan hənir aşdı» cümləsi müasir ədəbi dilimizdə tam dərk olunduğu üçün onun sadələşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Digər tərəfdən, o cür sadələşdirmə təkcə formaya yox, məzmunu da mənfi təsir edir. Paralel cümlə strukturlarındakı hənir aşdı, xəbər keçdi, xəbər vardı, şivən qopdı, ağ çıxarub qara geydi predikatları feli frazeoloji

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1976, s.80.

vahidlərlə ifadə olunub. I frazeoloji vahiddə baş vermiş hadisəyə öləri münasibət ifadə olunduğundan «alçaq», «anlaşılmaz» səs anamlı «hənir» sözündən istifadə edilir («hənir aşdı»). «Hənir aşmaq» 2-ci frazeoloji vahiddə qara, pis xəbərə çevrilir («xəbər keçdi»), 3-cü cümlədə «qara xəbər» obyektinə – Qalın oğuz elinə çatır («xəbər vardı»). «Şivən qopmaq» və «ağ çıxarıb qara geyinmək» isə əvvəl işlənmiş frazeoloji vahidlərin məntiqi nəticəsi kimi görünür.

Təqdim etdiyimiz frazeoloji vahidlərdən 2-si həmqafiyə kimi işlədilib: hənir aşdı, xəbər keçdi (aşdı-keçdi//keşdi): «Şivən qopmaq» frazeoloji vahidindəki «ş» samiti isə «keçdi» sözündəki «ç» ilə səsləşir. Sintaktik bütövdə isə «qa» hecasının alliterasiyası qabarıq görünür. Belə ki, I cümlə «qa» hecalı sözlə başlanırsa (qara-qara), V cümlənin ilk sözü də «qa» hecalı sözlə başlanır (qaza). «Qa» hecası 2-ci (qanlı-qanlı), 3-cü (qalın) və 5-ci (qa-çıqarub, qa-qara) cümlələrin daxilində də təkrarlanıb. Digər tərəfdən, I cümlədəki «aşdı» sözünün səs kompleksi sonuncu cümlənin predikatındakı şəiklçi morfemində eynilə təkrarlanıb: ağlaşdılar (aşdı), bozlaşdılar (aşdı). Deməli, sintaktik bütövün ilk və son hissələri zəncirvari şəkildə bağlanıb.

«Kitab»da frazeoloji vahidlərin şəxs adlarına uyğunlaşdırılaraq işlədilməsinə rast gəlinir:

Beyrəgin başı bunlu oldu (Beyrək – başı bunlu olmaq: *b-b-b*).

Beyrək ətməgün basmadı (Beyrək-ətmək basmaq): (*b-b; k-g*).

Yalançı oğlu Yalançuğun acığı tutdı (Yalancuğun – acığı: cuğı-acığı).

Sağlan solına göz gəzdirdi – Oğlancuğunu – Uruzu görmədi (göz gəzdirmək – Uruz: *g-g; z-z-z*).

Bu cür alliterasiya frazeoloji vahidlərdən əvvəl işlənmiş sözləri də əhatə edir:

Qara dinlü kafərə göz qarartdı (kafər; göz qarartmaq: *k-g*).

Bir əski qaftan verdiniz bənım başım-beynim aldınız»/bən; baş beyni almaq: *b-b-b*).

Ğərib basın ğovğada qaldımı (ğərib; bası ğovğada qalmaq: *ğ-ğ-ğ-q-q*).

«Kitab»dakı frazeoloji vahidlərdə daxili alliterasiya qabarıq görünür:

«Gen ətəgünə, tar qoltuğına qısılmağa gəlmişəm» (*g-g-t-t; q-ğ-q-ğ*).

Ağ saqqallu baban Aruza qan qusdırdı (qan qusdurmaq: *q-q*).

...Varmazuz kökümüz kəsər (kökünü kəsmək: *k-k*).

Başıma iş gəldi (baş-ış: *ş-ş*).

Sintaktik bütöv daxilində işlənmiş müxtəlif mənalı frazeoloji vahidlərdə eyni səslərin, hətta eyni sözlərin təkrarı və bunun mətndəki digər vahidlərlə uyğunlaşdırılması da müşahidə edilir:

«Qazan, oğlan avda idügin andan biləyin kim, yorğun atunla, güdəmiş cidanla ardına düşəsən», - dedi. Qazan gerü döndi. Gəldügi yolu əlinə alub yortdı. Dün qatdı. Anası tuymadın əl altından buyurdi...».

Göründüyü kimi, yuxarıdakı parçada «yolu əlinə alıb yortmaq (çapmaq) və «əl altından buyurmaq» frazeoloji vahidləri tam müxtəlif anlamlı olsa da, formaca, daha doğrusu, alliterasiya baxımından oxşardır. Birincisi, hər iki morfemdə «əl» sözü təkrarlanır. İkincisi, frazemlərin daxili alliterasiyasında, əsasən, eyni vahidlər iştirak edir (I frazemin daxili alliterasiyası: *yol-əl-al-yor*; II frazemin daxili alliterasiyası: *əl, al, yur*). «*L*», «*y*» və «*r*» samitlərinin frazemlərə qədərki daxili alliterasiyası da güclüdür. Belə ki, «*l*» samiti 6 dəfə, «*y*» samiti 2 dəfə, «*r*» samiti 3 dəfə işlənib. Deməli, alliterasiyanın dinamikliyi frazemdəki daxili

alliterasiya ilə tamamlanır, musiqililiklə frazemdəki məcaziliyin sintezi yaranır.

2) Epitetlərdə alliterasiya

Qorqudsünaslıqda epitetlərin poetikliyini gücləndirən alliterasiya təhlil süzgəcindən keçirilib. Amma qəhrəmanların genişlənmiş bədii təyinlərində alliterasiyanın başqa cəhətləri də müşahidə olunur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Genişlənmiş bədii təyinin ilk sözünün antroponimik vahidə uyğunlaşdırılaraq işlədilməsinə rast gəlinir: «Qara-dərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğı olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bığın ənsəsindən yedi yerdə dügən, ərənlər əvrəni, Qazan bəgin qartaşı Qaragünə çapar yetdi».

Göründüyü kimi, «Qaragünə» antroponimik vahidinin ilk komponenti olan «qara» sözü genişlənmiş bədii təyinin əvvəlində – «Qaradərə» toponimik vahidində 1-ci komponent kimi çıxış edir. Həm də *q*, *ğ*, *g*, *k* ilə başlanan sözlər, eyni zamanda həmin samitlərin iştirak etdiyi hecalar yuxarıdakı bədii təyinin ekspressivliyini gücləndirib. Alliterasiya ardıcılığını eynilə təqdim edirik: *qa-ağ-qa-ğ-a-gi-ğ-ı-ğ-ı-qa-kül-ğın-gən-qa-gin-qa*. Deməli, genişlənmiş bədii təyindəki alliterasiya birbaşa «Qaragünə» antroponimik vahidindəki səslərlə uyğunlaşdırılıb.

Genişlənmiş bədii təyinin əvvəlində işlənmiş sözün ilk hecası ilə antroponimik vahidin ilk hecası eynidir: «Dəmir qapı Dərvəndəki dəmür qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala köndərinin ucında ər böğürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Donda çapar yetdi». Bu parçadan aydın şəkildə görünür ki, qəhrəmanın ləqəbi (Dəli) və genişlənmiş bədii təyinin ilk sözü (Dəmir) «də» hecası ilə başlanır. Digər tərəfdən, «d» alliterasiyasının genişlənmiş bədii təyindəki dinamikliyi qəhrəmanın adındakı (antroponimik vahiddəki) daxili alliterasiya ilə sona çatır: *d* (dəmir) *d-d* (Dərvəndəki), *d*

(dəmür) – *d* (dəpüb – *d* (köndərinin) – *d* (böğürdən) – *d-d-d* (Dəli Donda). Deməli, qəhrəmanın adı ilə bədii təyin «*d*»-nin alliterasiyası xəttində birləşir.

Genişlənmiş bədii təyinin əvvəlində işlənmiş sözün ilk səsi ilə antroponimik modeldəki son səsin eyniliyinə təsadüf olunur:

«Kafərləri it ardına burağıb xorlıyan, eldən çıxub Ayqırgözlü suyundan at yüzdürən, əlli yeddi qəl'ənin kəlidin alan, Ağ Məlik Çəsmə qızına nikah edən Sufi Sandal Məlikə qan qusdıran, qırq cübbə bürünüb otuz yedi qəl'ə bəyinin məhbub qızlarını çalub bir-bir boynın qucan, yüzində – todağında öpən İlək qoca oğlu Alb ərən çapar yetdi».

Təqdim etdiyimiz parçada bədii təyinin ilk sözü «*k*» səsi ilə başlanır. «İlək qoca oğlu Alp Ərən» antroponimik modelindəki «İlək» adı da «*k*» səsi ilə bitir. Bununla yanaşı, genişlənmiş bədii təyinin daxilində «*k*», «*g*» və «*q*» samitlərinin alliterasiyası da qabarıq görünür: *k-ğ-q-q-g-q-k-ğ-k-q-k-k-q-q-q-q-q-ğ*. Bu samitlər «İlək qoca oğlu» antroponimik modelində də müşahidə olunur (*k-q-ğ*).

Deməli, alliterasiya genişlənmiş bədii təyinlərin ilk və son hissələrini bağlamaqla bərabər, onların ahəngdarlığını, poetik gücünü də artırır.

3) Təşbehlərdə alliterasiya

«Kitab»dakı təşbehlərin bir hissəsində alliterasiya müşahidə olunur. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

«Güz alması kibi al yanağın yırtıdı» (*k-k; l-l; y-y*);

«...qarğu kibi qara saçını yoldı» (*q-ğ-k-q*);

«Qurulu yaya bənzər çatma qaşlüm» (*q-q*);

«Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!» (*qa-qa-k-q-q*);

«Ağzım içi buz kibi, sünüklərim tuz kibi oldı» (*z-z-z*; ağız, buz və toz sözlərindəki alliterasiya həm qafiyəni xatırladır).

Göründüyü kimi, təşbehlərdəki ekspressivlik və emosionallıq daxili alliterasiya ilə daha da qüvvətləndirilib.

4) Şəkilçi morfemindəki səs kompleksinin söz kökündə təkrarlanması (yanışı işlənən söz və cümlələrdə)

«Kitab»ın dilində bir sıra kök morfemlərinin şəkilçi morfemlərinə çevrilməsi aydın şəkildə görünür. Məsələn, «Qarucuq anasını biz gətürmüşüz», «Siz yegünüz-içünüz, söhbətinüz tağıtmanuz» cümlələrindəki şəxs və mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranıb. Yəni həmin cümlələrdə şəxs əvəzliliklərinin şəkilçi morfemə çevrilərək işlənməsi müşahidə edilir ki, bu da türk dillərinin qrammatik strukturu baxımından qanunauyğun haldır. «Kitab»ın dilində bunun əksi, yəni yaranma mənbəyi başqa olan şəkilçi morfemindəki səs kompleksinin söz kökündə təkrarlanması da müşahidə edilir. Məsələn, «Mən bu yerdən gedəli dəli olmuşsan, dəlim!» misrasında 4-cü sözün son samiti (t) –əli feli bağlama şəkilçisi ilə birlikdə götürüldükdə «dəli» forması alınır. Bu forma isə həmin misrada 2 dəfə təkrarlanmış «dəli» sözü ilə tam eynidir.

Yaxud: Salqum-salqum tan yelləri əsdiğində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzın tar əri banladıqda...

Misralardakı «tan yelləri» və «tat əri» söz birləşmələri səslənmə baxımından çox yaxındır. Belə ki, birləşmələrin 1-ci sözündə ilk 2 səs uyğun olmaqla bərabər (ta-ta), «yel» sözünə qoşulmuş *-lər* cəm şəkilçisinin «ər» hissəsi *-i* mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə (ər+i=əri) «tar əri» birləşməsinin 2-ci sözündəki səs kompleksi ilə tam eynidir («ər» söz kökü +i mənsubiyyət şəkilçisi=əri).

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, gedəli-dəli, yelləri-əri kimi vahidlər qafiyənin ilkin rüşeymləri hesab oluna bilər.

5) Rəddül-əcəz və ya calaq təkrar müşahidə olunan parçalarda alliterasiya

Rəddül-əcəz və ya calaq təkrar, əsasən, eyni funksiyalı terminlərdir. Yəni hər ikisində cümlənin sonundakı söz və ya ifadə sonrakı cümlənin əvvəlində eynilə işlədilir. Bu cür üslubi-poetik təkrara klassik, həm də müasir ədəbiyyatımızda rast gəlinir. Məsələn:

Xar buldu yürəgim hicrində, ey gülüzlü yar,
Yar bağrım yarəsin, gör kim necə xar onda var.
(Ş.Xətayi)

O da bütün bunları izləyirdi. İzləyir və düşünürdü ki...
(Ə.Sadıq).

«Kitab»da isə rəddül-əcəzə oxşar sözişlətmə üsulunun müəyyən elementlərinə rast gəlinir. Maraqlıdır ki, «Kitab»da rəddül-əcəz müşahidə olunan parçalarda alliterasiya da qabarıq görünür, daha doğrusu, həmin parçalarda rəddül-əcəzlə alliterasiya qovuşuq şəkildədir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

«Hər atanda on iki bağman taş atardı. Atdığı taş yerə düşməzdi». Birinci cümlənin sonundakı sözün kök hissəsi (atardı – at) ikinci cümlənin başlanğıcında işlənib (atdığı-at). Digər tərəfdən, «at»maq feli birinci cümlədə feli bağlama daxilində işlənib (atanda-at). Deməli, müxtəlif funksiyalarda işlənən «at»maq felində «t» samiti 3 dəfə işlənib. Həmin cümlələrdə «t», həmçinin «d» alliterasiyasının digər sözləri əhatə etməsilə ahəngdarlığın gücləndirilməsi də müşahidə edilir: *t-d* (atanda) – *t* (batman) – *t* (taş) –*t-d* (atardı) – *t-d* (atdığı) – *t* (taş) – *d-d* (düşməzdi).

«Gözçü gözlədi. Gördü kim, at Bəkilin Bəkil üzərində degil, əmma bir quş dəklü oğlandır. Gəlüb Təkurə xəbər verdi.

Aydır: «At, yaraq və işıq Bəkilin, Bəkil içində degil!» - dedi». Bu parça mətnin müasir şəklində aşağıdakı kimi verilib:

«Gözətçi gözlədi. Gördü ki, at Bəkilindir, ancaq Bəkil üstündə deyil. Atın belindəki quş kimi bir oğlandır. Gəlib təkürə xəbər verdi. Dedi: «At, yaraq və işıqlı zireh Bəkilindir, Bəkil içində deyil!».

Deməli, mətnin qədim şəklindəki «...at Bəkilin Bəkil üzərində degil» və «At yaraq və işıq Bəkilin, Bəkil içində degil» cümlələrində – dir xəbərlilik şəkilçisi ellipsisə uğrayıb. Həmin cümlələrin predikatları isə, əsasən, eyni vahidlərdir: «Bəkilin (dir)», «üzərində degil»; «Bəkilin (dir)», «içində degil». Bu onu göstərir ki, həmin parçada rəddül-əcəzdən istifadə olunub (Bəkilin Bəkil üzərində degil; Bəkilin Bəkil içində degil).

Təqdim etdiyimiz parçada «*k*» və «*q*»-nın alliterasiyası müşahidə edilir. Bu da 4 dəfə təkrarlanmış «Bəkil» sözündəki «*k*» samiti ilə səsləşir: *g*(gözçi) – *g*(gözlədi) – *g* (gördü) – *k*(kim) – *k*(Bəkil) – *k*(Bəkil) – *g* (degil) – *k* (dəklü) – *g* (gələb) – *k* (təkur) – *k*(Bəkilin) – *k*(Bəkil) – *g*(degil).

«...Endi bir yigit bunı dəpdi. Dərdincə böyüdi. Bir qac yigit dəxi endilər, dəpdilər. Dəpdiklərinə böyüdi. Aruz qoca dəxi enüb dəpələdi, mahmuzı toqundı...».

Təqdim olunmuş parçada vurmaq anlamı «dəpmək» feli 5 dəfə təkrarlanıb (3 dəfə cümlə sonunda (dəpdi, dəpdilər, dəpələdi), 2 dəfə cümlə başlanğıcında (dəpdikə, dəpdiklərinə)). Deməli, «dəp»mək felinin kök hissəsi 3 dəfə xəbər, 2 dəfə zərflilik daxilində işlənib. Həmin parçada rəddül-əcəz kimi işlənən «dəp»mək felindəki «*d*» səsi digər vahidlərdəki «*t*» və «*d*»-nin alliterasiyası ilə qovuşuq şəklindədir. Bu aşağıdakı sxemdə daha aydın görünür:

d(endi) – *t*(yigit) – *d*-*d*(dəpdi) – *d*-*d*(dəpdikə) – *d* (böyüdi) – *t*(yigit) – *d*(dəxi) – *d*(endi) *d*-*d*(dəpdilər) – *d*-*d* (dəpdiklərinə) – *d*(böyüdi) – *d*(dəxi) – *d*-*d*(dəpələdi) – *d*-(toqundı). Marafıdır ki, bu sistem mətnin sonrakı hissələrini də əhatə

edir. Hətta «dəpələdi» predikatının «dəpə» hissəsi «dəpəsində» (Gödəsi adam, dəpəsində bir gözi var) sözünün «dəpə» hissəsilə həmqafiyə kimi görünür.

«Bu yigidi anadan toğma soyun!» Soydular». Birinci cümlənin predikatı felin əmr (soyun), ikinci cümlənin isə xəbər şəkli ilə ifadə olunub (soydular). «Soy»maq felindəki «y» samiti «yigit» sözünün ilk səsi ilə səsləşir.

«Kitab»ın dilində rəddül-əcəzin tam formasına da rast gəlinir:

«Basatın dilinə bu gəldi kim, «La ilahə ilallah. Məhəmməd rəsulallah-dedi. Dedi həman dəm günbəd yarıldı, yedi yerdən qapu açıldı».

Göründüyü kimi, «dedi» predikatı həm birinci cümlənin sonunda, həm də ikinci cümlənin başlanğıcında işlənilib. S.Əlizadə ikinci cümlədəki «dedi» predikatı ilə bağlı yazır: «Dedi. M.Ergin və H.Araslıda bu söz ixtisar olunmuşdur. Halbuki danışq dili xüsusiyyəti kimi (əvvəlki cümlənin xəbəri sonrakı cümlənin əvvəlində təkrar edilir) çox təbiidir».¹ Qeyd edək ki, bu tip cümlə strukturlarına «Kitab»ın dilində az təsadüf olunur. Bəlkə də həmin söz məhz bu cəhətə görə M.Ergin və H.Araslının nəşrlərində ixtisar edilib.

Təqdim etdiyimiz parçada «t» və «d»-nin alliterasiyası aşağıdakı kimidir:

t(Basat) – *d*(dilinə) – *d*(gəldi) – *d*(Məhəmməd) – *d-d* (dedi) – *d-d*(dedi) – *d*(dəm) – *d* (günbəd) – *d* (yarıldı) – *d* (yedi) – *d* (yerdən) – *d*(açıldı).

Həmin parçada «y»-nin alliterasiyası da müşahidə edilir. Belə ki, «y» samiti 3 dəfə söz əvvəlində ardıcıl işlənilib (yarıldı, yedi, yerdən).

Nəhayət, bir cəhəti də qeyd edək ki, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da «t» və «d»-nin alliterasiyası qabarıq

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988, s.248.

görünür. Fikrimcə, bu daha çox «Dəpəgöz» və «Basat» adlarındakı «d» və «t» samitləri ilə bağlıdır.

6) Paralel konstruksiyalarda alliterasiya

Alliterasiyanın obrazlılıq imkanları kiçik mətnlərdəki paralel konstruksiyalarda daha aydın görünür. Bu barədə K.Vəliyev yazır: «Qədim türk şe’rinin (ümumi ədəbiyyatının) aparıcı qanadlarından olan alliterasiya paralelizm fiqurlarında öz rolunu daha intensiv və optimal şəkildə oynayır. Səs təkrarlarını açmaq üçün mikrokontekst rolunu oynayan konstruksiyaları əsas götürmək lazım gəlir. Alliterasiyanın poetik funksiyasını açmaq üçün paralelizm nə qədər vacibdirsə, müxtəlif mövqeli (ön, orta, son) səs təkrarları da paralelizmin strukturasını və semantikasını açmaqda o qədər zəruridir».¹ Müəllifin qeydlərinə onu da əlavə edək ki, bir neçə samitin daxili və xarici alliterasiyasını, həmçinin alliterasiyanın digər poetik kateqoriyalarla bağlılığını məhz paralel konstruksiyalarda asanlıqla dəqiqləşdirmək mümkündür. Bu mənada aşağıdakı parçalara diqqət yetirək:

«Kafər aydır:

«Qaranqu axşam olanda qayğılı çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqılu çoban!

Südi, peniri bol qaymaqılu çoban!

Qazan bəgün dünlüğü altun ban evlərini biz yıqmışuz.
Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz. Qatar-qatar qızıl
dəvəsini biz yetmişüz. Qarıcıq anasını biz götürmüşüz. Ağır
xəzinə, bol aqçasını biz yağmalamışuz. Qaza bənzər qızı-gəlini
biz yesir etmişüz. Qırq yigidlə Qazanın oğlını biz götürmüşüz.
Qırq incə bellü qızla Qazanın hələlini biz götürmüşüz. Bərə
çoban, irağından-yaqınından bərü gəlgil! Baş endirüb bağır

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, «Yazıcı», 1984, s.78.

başgıl! Biz kafərə salam vergil, öldürmiyəlim. Şökli Məlikə səni ilətəlim, Sana bəglik alı verəlim».

Göründüyü kimi, təqdim etdiyimiz sintaktik bütöv tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyasıdır. Birinci olaraq, baş cümlə (Kafər aydır), sonra çobanın peşəsi ilə bağlı müsbət motivli, əslində isə məkrli və aldadıcı müraciətlər, sonra isə baş cümlə ilə birbaşa bağlanan 13 budaq cümlə verilib. Budaq cümlələrin 8-i nəqli, 5-i isə əmr cümləsi şəklindədir. Nəqli cümlələrin hər birində «biz» subyektı təkrarlanıb. Bu, bir tərəfdən, nəslə verilmiş parçaya şeiriyət gətirir, digər tərəfdən, kafirin mənfi cəhətlərini qabardır. Əmr cümlələri nəqli cümlələrin məzmunu ilə bağlı olub, onların məntiqi nəticəsi kimi görünsə də, baş cümləyə müstəqil olaraq bağlanıb. Həmin cümlələrdə kafirin mənfi cəhətləri obrazlı şəkildə ifadə olunub.

Yuxarıdakı paralel konstruksiyalarda alliterasiya rəngarəngliyi müşahidə olunur. Belə ki, həmin parçadakı cümlələr, əsasən, «*qa*», «*q*» və «*b*»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb: *qa* (qaranqu) – *qa* (qarla) – *qa* (Qazan) – *qa* (qatar-qatar) – *qa* (qarıcıq), *qa* (qaza) – *q* (qırq); *b* (bəre) – *b* (biz). «*Qa*» və «*q*»-nin, həmçinin «*b*»-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəklindədir, biri digərini tamamlayır. Məsələn, «Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz gətirmişiz» (*qa-qa-q*); «Baş endirüb bağır başgıl!» (*b-b-b-b*). Həmin parçada digər samitlərin, xüsusən də «*z*»-nin alliterasiyası qabarıq görünür. Bu, heç şübhəsiz ki, paralel cümlə konstruksiyalarında 8 dəfə təkrarlanmış «biz» mübtədası və predikatlarda təkrarlanan –*ız*⁴ şəxs sonluğu ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, həmin cümlələrdə «*z*»-nin, həm də «*s*»-nin alliterasiyası digər sözləri də əhatə edir. Məsələn, «Qaza bənzər qızı-gəlini biz yesir etmişüz» (*z-z-z-z-s-z*). Deməli, təqdim etdiyimiz paralel konstruksiyalarda «*q*», «*b*» və «*z*» samitlərinin alliterasiyası daha güclüdür.

Yaxud:

«Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,

Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər.
Sənin də içində şişlIGIN varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, yigit, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Altun başlu ban evlər gedərsə, bənım gedər,
Sənin də içində odan varsa yigit degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağ yüzlü, ala gözlü gəlinlər gedərsə, bənım gedər.
Sənin də içində nişanlın varsa, yigit, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağ saqallu qocalar gedərsə, mənım gedər,
Sənin də içində ağ saqallu baban varsa, yigit degil
mana,
Savaşmadın-uruşmadın qurtarayım, döngil gerü!
Mənım üçün gəldünsə oğlancığım öldürmüşəm.
Yigit, sana yazığı yoq, döngil gerü! – dedi».

20 misradan ibarət olan şeir parçasında «Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!» misrası bir-birilə bağlanan iki misradan sonra işlənmiş və bu parçanın digər hissələrində də təkrarlanmışdır. 6 dəfə təkrarlanmış həmin cümlə sintaktik epifora funksiyasındadır. Təqdim etdiyimiz parçada bir-birilə həmqafiyə olan misraların sayı 12-dir. Deməli, təkrarlanan və həmqafiyə olan misraların sayı 18-dir. Son iki misra isə əvvəlki misraları forma və daha çox məzmun baxımından tamamlayır. Yəni 19-cu misra (Mənım üçün gəldünsə, oğlancığım öldürmüşəm) bir-birilə həmqafiyə olan «iki misra» ilə, 20-ci misra isə təkrarlanan misranın son hissəsi ilə (döngil gerü) bağlanır.

«Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!» misrası 6 dəfə təkrarlanırsa, birinci cümlənin «gedərsə» və «gedər» ikinci cümlənin «varsa» və «degil» predikatları, həmçinin ikinci cümlənin «mana» vasitəli tamamlığı da 6 dəfə təkrarlanır. Burada fərq yalnız, «yigit» xitabının 6 dəfə yox, 5 dəfə təkrarlanmasında özünü göstərir. Dəqiq desək, digər oxşar cümlə konstruksiyalarından fərqli olaraq «Sənin də içində şişliğin varsa, degil mana» cümləsində «yigit» xitabı işlənməyib. Amma «yigit» xitabı həmin misraya asanlıqla bərpa oluna bilər. Çünki «yigit» xitabı işlənən misraların 3-də hecaların sayı 17-dir (məsələn: «Sənin də içində yüklətin varsa, yigit, degil mana?!). 15 hecalı «Sənin də içində şişliğin varsa, degil mana» misrasına «yigit» xitabını əlavə etsək, şeirin ritmi nəinki pozulur, əksinə, onun poetikliyi güclənir. Bu mənada «yigit» xitabının da 6 dəfə təkrarlanmasından bəhs etmək olar. Qeyd edək ki, «yigit xitabı işlənmiş misraların 3-də hecaların sayı 17, 1-də isə 15-dir. Digər iki misradan birində hecaların sayı 16 (Sənin də içində odan varsa, yigit, degil mana), o birində isə 20-dir (Sənin də içində ağ saqallu baban varsa, yigit, degil mana). Deməli, 17 hecalı misralar üstünlük təşkil edir. O da maraqlıdır ki, həmin misralardakı hecaların sayı ($17 \times 3 = 51$), o biri 3 misradakı hecaların ümumi sayına bərabərdir ($15 + 16 + 20 = 51$). Daha dəqiq desək, haqqında bəhs etdiyimiz 6 misra hecaların sayı baxımından 2 qrupa bölünür və hər ikisində 51 ədədi alınır. Yenə də maraqlı bir mənzərə yaranır. Belə ki, 6 misradakı hecaların ümumi sayı 102-yə ($51 + 51$) bərabərdir. 102 ədədini isə misraların sayına, yəni 6-ya bölsək ($102 : 6 = 17$), 17 ədədi alınır. Bu fakt onu göstərir ki, beşinci misradakı «yigit» xitabı bilərəkdən işədilməyib.

Yuxarıdakı paralel konstruksiyalarda xarici alliterasiya qabarıq görünür. Belə ki, 12 misra «s» samitinin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Həmin misralardan 6-sı sintaktik epifora kimi çıxış edən cümlədir. Deməli, paralel konstruksiyalar daxilində xarici alliterasiya və sintaktik epifora

qovuşuq şəkildədir. Onu da qeyd edək ki, bu sintez «s»-nin daxili alliterasiyasını da əhatə edir. Burada «s»-nin «z» və «ş» ilə uyğunluğunu da nəzərə alsaq, aşağıdakı sxem alınır:

z(uzun)–s(gedərsə)–s(sənin)–s(versa)–s-ş(savaşmadın) –
ş(uruşmadın)–s(gedərsə) –s(sənin)–s-ş(şişliğin)–s(versa) –
s,ş(savaşmadın)–ş(uruşmadın)–z(qızıl)–s(gedərsə)–s(sənin) –
s(versa)–s-ş(savaşmadın)–ş(uruşmadın)–ş(başlu)–s(gedərsə) –
s(sənin)–s(versa)–s-ş(savaşmadın)–ş(uruşmadın)–z(yüzlü) –
z(gözlü)–s(gedərsə)–s(sənin)–ş(nişanlın)–s(versa)–s-ş(savaş-
madın)–ş(uruşmadın)–s(saqallu)–s(gedərsə)–s(sənin)–s(saqal-
lu)–s(versa)–s-ş(savaşmadın)–ş(uruşmadın)–s(gəldünsə) –
ş(öldürmüşəm)–s(sana)–z(yazığı). Sxemdən aydın şəkildə görünür ki, parçanın alliterasiyası «z» ilə başlanır və həmin samitlə də qurtarır. Bu faktı təsadüfi də hesab etmək olar. Amma, fikrimcə, burada «qopuz» sözünün sonundakı «z» samitinə uyğunlaşdırılmadan bəhs etmək olar. Çünki həmin parçadan əvvəl işlənmiş cümlələrdə «qopuz» sözü 2 dəfə təkrarlanıb. Digər tərəfdən, «Kitab»dakı şeir parçalarının hamısı qopuz üstündə oxunub.

T.Hacıyev «Kitab»da alliterasiyanın cümlə başlanğıcındakı sözlərlə icra olunmasından bəhs edərək bir neçə nümunə təqdim edib.¹ Onlardan ikisi aşağıdakı kimidir:

On min ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim,
Yigirmi min ər yağı gördümsə, yılamadım.

Qeyd edək ki, müəllifin qənaətləri doğrudur. Amma haqqında bəhs etdiyimiz parçadakı alliterasiya ilə müəllifin təqdim etdiyi cümlələri eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, müəllifin fikri təsdiq kimi gətirdiyi nümunələrdə alliterasiya cümlə başlanğıcındakı sözlərlə icra olunursa, bizim təqdim etdiyimiz parçada cümlənin başlanğıc və son sözlərində icra olunur.

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.80.

Dəqiq desək, başlanğıc sözlərin ilk hecası (sə-sənin) son sözdəki şəkilçi morfeminə (sa-varsa) uyğunlaşdırılmış şəkildədir («Sənin də içində binədin varsa»; «Sənin də içində şişləyin varsa»..). Bundan əlavə, «sa-sə» alliterasiyası sintaktik epifora funksiyasında çıxış edən misranın başlanğıc sözünün ilk hecası (sa-savaşmadın), «gedərsə» və «gəldünsə» predikatlarındakı «-sə» şəkilçi morfemi, həmçinin 20-ci misrada «yigit» xitabından sonra işlənmiş «sana» vasitəli tamamlığının ilk hecası («sa») ilə zəncirvari şəkildə bağlanır. Beləliklə, mətnə başqa prizmadan yanaşdıqda məlum olur ki, 20 misranın hər biri «sa-sə» alliterasiyası ilə bağlanıb və həmin sistem heç bir misrada pozulmayıb. Əksinə, «sa» və «sə»-nin alliterasiyası «s», «z» və «ş»-nin alliterasiyası ilə qovuşaraq mətnin ümumi ahəngdarlığını daha da gücləndirib.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə «mənim gedər»// «bənim gedər», «yigit, degil mana» və «döngil gerü» cümlələri sintaktik epiforalardır və bunların hər biri növbələşərək sıralanıb. Həmin sistemdə «g»-nin (gedər-yigit-degil-döngil:g-g-g-g), «t» və «d»-nin (gedər-yigit-degil-döngil:d-t-d-d), «r» və «l»-nin (gedər-yigit-degil-döngil:r-l-l-l) alliterasiyası müşahidə edilir. Bu sistem yalnız «yigit» xitabı işlənməyən cümlədə pozulub (Sənin də içində şişləyin varsa, degil mana). Deməli, paralel konstruksiyaların əvvəlində işlənmiş cümlələrdə «sa» və «sə» hecasının, həmçinin «s», «z» və «ş» samitlərinin, sonunda işlənmiş cümlələrdə isə «g», «t», «d» «r» və «l»-nin alliterasiyası qabarıq görünür. Digər tərəfdən, həmin samitlərin xüsusən də «g»-nin alliterasiyası paralel konstruksiyalar daxilində əvvəl işlənən cümlələri də əhatə edir və bu daha çox «gedərsə» predikatlı cümlələri əhatə edir. Lakin elə cümlələrə də təsadüf olunur ki, orada «g» samiti təkcə «gedərsə» sözünün yox, həm də digər sözlərin əvvəlində təkrarlanıb. Məsələn, «Ağ yüzlü, ala gözlü gəlinlər gedərsə, bənim gedər» misrasında «g» samiti 4 dəfə təkrarlanıb (gözdü, gəlinlər, gedərsə, gedər).

Deməli, təqdim etdiyimiz paralel konstruksiyalarda bir neçə samitin alliterasiyası qabarıqdır və onlar, əsasən, eyni poetik kateqoriyalar daxilində çıxış edir.

7) l, r, n, n, m sonorlarının alliterasiyası

«Kitab»da sonor səslərin hər birinin alliterasiyası müşhidə olunur. «N» və «m»-nin daxili və xarici alliterasiyası daha qabarıq göründüyü üçün birinci olaraq həmin səslərin alliterasiyasından bəhs etmək lazım gəlir.

«N»-nin xarici alliterasiyasına nümunə kimi aşağıdakı misraları göstərmək olar:

«Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı, yoxsa qaplandanmı oldı?

Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana nerədən gəldi?

Misralardakı «nə biləydin, oğul» ifadəsi anaforadır. Bu poetik kateqoriyanın birinci komponenti olan «nə» sözü həmin parçadakı «nə» sözü ilə başlanan misra ilə səsləşir (Nə Qazlıq tağı aqar sənın suların). Deməli, misralar «n» samiti və ya «n» ilə başlanan «nə» sözü ilə bağlanıb. «N» samiti «Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı, yoxsa qaplandanmı oldı?» cümləsindən əvvəl işlənmiş misranın şəkilçi morfeminin son səsi kimi işlənmişdir (.....taşa dönsün). Digər tərəfdən, «n» samiti təqdim etdiyimiz misralarda bir neçə dəfə təkrarlanıb. Deməli, «n»-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir.

«N» alliterasiyasına söz sonunda, xüsusən də şəkilçi morfemi daxilində daha çox rast gəlinir. Hətta elə cümlələrə təsadüf olunur ki, onun tərkibindəki sözlərdə «n» samiti 50% təşkil edir. Məsələn, «Elin-günun-çapın» cümləsində 8 samitdən 3-ü «n», 1-i isə «n» samiti ilə eyni xətdə birləşən velyar «n»-dir.

Velyar «n»-nin alliterasiyası

«Velyar» n türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində və Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir.¹ Bu cəhətlər «Kitab»da da özünü göstərir. Belə ki, velyar «n»-nin alliterasiyası söz köklərinin sonunda və daha çox şəkilçi morfemlərində müşahidə edilir. Məsələn, «Açıq-açıq meydana bənzər sənin alıncuğun» (*n-n-n*); «Qonur atın vergil mana!» (*n-n-n*). Bu nümunələrdə söz kökündəki velyar «n» şəkilçi morfemlərindəki velyar «n» ilə səsləşir. Bundan əlavə, velyar «n»-nin yalnız şəkilçi morfemlərində və ya yalnız söz köklərində təkrarlanmasına da rast gəlinir. Məsələn, «Ünüm anla, sözüm dinlə» (*n- anla, n -dinlə*); «Ölmüşmiydin yitmişmiydin, a Qazan! Qanda gəzərdin, nerədəydin, a Qazan!» (*n-ölmüşmiydin, n-yitmişmiydin, n-gəzərdin – n-nerədəydin*). Göründüyü kimi, velyar «n» birinci nümunədə söz köklərində, ikinci nümunədə isə şəkilçi morfemlərində təkrarlanıb. Onu da qeyd edək ki, şəkilçi morfemlərində təkrarlanan velyar «n» «Kitab»ın dilində daha intensivdir.

«M»-nin alliterasiyası. «M» sonorusunun daxili və xarici alliterasiyasına nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

«Mərə sası dinlü kafər!

Mənim ağzuma sögüb durursan, duyamadım».

Yaxud:

«Gördinmi mən mana netdim?»

Birinci nümunədə «m»-nin xarici (*m(mə)-mə-rə-m(mə)-mənim*), ikinci nümunədə isə daxili alliterasiyası müşahidə edilir (*m(gördinmi)-m(mən)-m(mana)-m(netdim)*).

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.107.

«Kitab»da «m»-nin daxili alliterasiyasının müxtəlif şəkilçi morfemləri və söz köklərini əhatə etməsilə ahəngdarlığın gücləndirilməsinə də rast gəlinir. Məsələn: «Vay al duvağım iyəsi! Bay, alnım-başım umuru! Bay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim! Toyınca yüzünə baqmadığım, xanım yigit?! Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdığım, bir yasduqda baş qoduğum! Yolunda öldüğüm! Qurban olduğum! Vay, Qazan bəgin inağı, Vay Oğuzun imrəncisi Beyrək». Təqdim etdiyimiz parçada «m» samiti mənsubiyyət (*im*-duvağım, alnım, başım...), feli sifət (digim-gördüğüm, sevdığım...), inkar şəkilçiləri (ma-baqmadığım) daxilində eyni zamanda söz köklərində (m-umuru, imrəncisi) işlənmişdir. Deməli, xitablardan ibarət kiçik bir parçada «m» sonorusunun intensivliyi ilə ahəngdarlıq gücləndirilib.

«L» və «r»-nin alliterasiyası

Qorqudsünəşliyə məlumdur ki, «Kitab»da «l» və «r» ilə başlanan sözlərin hamısı ərəb və fars mənşəlidir. Digər tərəfdən, «l, m, n, r» sonor səsləri «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində, ümumiyyətlə, söz əvvəli üçün xarakterik deyil, söz ortasında və söz sonunda isə nisbətən geniş işlənir».¹ Deməli, «l» və «r»-nin xarici yox, daxili alliterasiyasından bəhs etmək lazım gəlir. Araşdırmaların nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, «Kitab»da «l» və «r»-nin daxili alliterasiyasına rast gəlinir. Məsələn, «l»-nin daxili alliterasiyası: «Ala gözlü oğluna al duvaxlı gəlin aldı» cümləsində işlənmiş 7 sözün hər birində «l» samiti işlənib (5 dəfə söz kökündə – ala, oğul, al, gəlin, almaq), 2 dəfə şəkilçi morfemi daxilində – *lül*(gözlü), *lı*(duvaxlı); «Əldən qalan bəglər görüşdi» (*l*-əldən-*l*-qalan-*l*-bəglər). «...mən allah təala bilə xəbərləşim» (*l*-*l*-allah-*l*-təala-*l*-bilə) – *l* (xəbərləşim).

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.95

«K»-nin daxili alliterasiyası

«Kitab»ın müqəddimə hissəsindəki birinci parçada «k»-nin alliterasiyası daha aydın görünür:

«Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi təmam bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdu. Gəibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala onun könlinə ilham edərdi». Bu parçada «r» həm söz köklərində (Rəsul, Qorqut, ər, dürlü, xəbər), həm də şəkilçi morfemlərində – *ər*(edərdi, diyərsə,...) işlənmişdir. Digər tərəfdən, şəkilçi morfemlərindəki «ər» səs kompleksi kişi anlamlı «ər» sözü və «xəbər» sözünün son hissəsilə həmqafiyə kimi görünür. Deməli, həmin parçada ahəngdarlığı təmin edən vasitələrdən biri də «r»-nin daxili alliterasiyasıdır.

«Kitab»da *l, r, n, n, m* sonorlarının bir cümlə daxilində işlənməsi də səciyyəvi cəhətlərdən hesab oluna bilər:

«...Oğlın səni öldürmədin sən oğlını öldürü görgilə!» - dedilər» cümləsinin hər bir sözündə sonor səslər işlənilib: *l-n* (oğlın)-*n*(səni)-*l-r-m-n*(öldürmədin)-*n*(sən)-*l-n*(oğlını)-*l-r* (öldürü)-*r-l*(görgilə)-*r*(dedilər). Digər tərəfdən 27 samitdən 15-i sonordur. Bu da həmin cümlənin musiqililiyini təmin edən üslubi vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Maraqlıdır ki, «Kitab»ın «boy»larında tez-tez təkrarlanan «Bunun ardınca, xanım, görəlim, kimlər yetdi» cümləsində də sonor səslərin təkrarı ilə ritm rəngarəngliyi yaradılıb: *n-n*(bunun)-*r-n*(ardınca)-*n-m*(xanım)-*r,l,m*(görəlim)-*m-l-r*(kimlər). K.Vəliyev məhz bu cür üslubi vasitələrə görə «Dədə Qorqud»un ritmi hərəkət və coşqun həyat tərzilə səsləşir»¹ qənaətinə gəlib.

8) *p, b* samitlərinin alliterasiyası

«Kitab»da bəzən «p» və «b»-nin daxili alliterasiyasının birlikdə təzahürünə rast gəlinir. Məsələn, Beyrəyin bədii

¹ K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.36.

təyininə «p» və «b»-nin daxili alliterasiyası qovuşuq şəkil-dədir:

«Parasarin Bayburd hasarından parlıyıb uçan at alaca gərdəginə qarşı gələn Qalın Oğuz imrənçisi, Qazan bəgin yınağı Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi...».

Beyrəyin bədii təyininin birinci sözündə (Parasarin) olan «par səs kompleksi dördüncü sözün (parluyıb) «par» hecası və cümlənin sonundakı, daha doğrusu, «getdi» sözündən əvvəl işlənən «çapar» sözünün son hecası («par») ilə səsləşir. Deməli, Beyrəyin bədii təyininə 2 söz və bir heca «p» səs ilə başlanır. Digər tərəfdən, qəhrəmanın adı və bədii təyininə «b» samitli sözlər müşahidə edilir. Həmin sözləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

P(Parasarin)-*b*(Bayburd)-*p*-*b*(parlıyıb)-*b*(bəgin)-(*Boz ayğır*lı)-*b*(Beyrək). Göründüyü kimi, qəhrəmanın bədii təyinin-dəki «p» və «b»-nin alliterasiyası onun adındakı alliterasiya ilə üzvi şəkildə bağlanır.

«Kitab»da «b»-nin daxili və xarici alliterasiyasına daha çox rast gəlinir. «*B*»-nin daxili alliterasiyasına nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

«Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun» (*b-b-b-b*);

«Boyu uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi» (*b-b-b-b*);

«Bulursam, buldum, bulmaz isəm, tənri verdi tənri aldı, neyliyəyin?» (*b-b-b*);

«Boyı-boyına, beli belinə, qolı qolına yaqışdı» (*b-b-b-b*). Bu nümunədə «q»-nin daxili alliterasiyası da müşahidə edilir: *q*(qol)-*q*(qolına)-*q*(yaqışdı);

«Mənim başım Beyrəyin başına qurban olsun!»(*b-b-b*);

«Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıqdınmı, qız?!» (*b-b-b-p-b*).

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə «b»-nin daxili alliterasiyası ilə obrazlı ifadələrin ahəngdarlığı gücləndirilib.

«Kitab»ın nəsr hissəsində «b»-nin xarici alliterasiyası:

«Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün, - dedi». Hər iki cümlə «b»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Digər tərəfdən, həmin cümlələrdə «bu» və «buğa» sözləri «b» ilə başlanır. Deməli, haqqında bəhs etdiyimiz cümlələrdə «b»-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir. Bu aşağıdakı sxemdə daha aydın görünür:

b(Bayandar)-*b*(bu)-*b*(bir)-*b*(buğa)-*b*(Buğac)

«...Bu məhəldə ərənlərin meydanı arslanı, pəhləvanların qaplanı Boz oğlan yetdi. Bir-iki demədi, kafərlərə qılıc urdı. Baş qalduran kafərləri öldürdi, gəza eylədi. Bazırganların malını qurtardı».

Təqdim etdiyimiz paralel konstruksiyaların daxilindəki cümlələrin hər birinin ilk sözü «b» səsi ilə başlanır: *b*(bu)-*b*(boz)-*b*(bir-iki)-*b*(baş qaldıran)-*b*(bazırganların).

«Boz oğlan babasının evinə gəldi. «Bazırganlar gəldi» deyü babası sevindi». Burada da «b»-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir: *b*(boz)-*b*(baba)-*b*(bazırganlar)-*b*(baba).

Yuxarıdakı nəsr parçaları «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndan götürülüb. Həmin «boyu»un qəhrəmanı olan Baybörə oğlu Bamsı Beyrək» barədə 1999-cu ildə çap etdirdiyim monoqrafiyada qeyd etmişəm: «Oğuz qəhrəmanının əsl adı və ləqəbləri «b» ilə başlayır (Bamsı Beyrək, Boz ayğırlu Beyrək, Boz oğlan). Bu isə əsl adla ləqəbləri səslənmə və ahəngdarlıq xəttində birləşdirmiş, poetiklik yaratmışdır».¹ Bu fikrin davamı olaraq qeyd edək ki, «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»ndakı parçaların, daha dəqiq desək, abzasların əksəriyyəti ilk səsi «b» olan sözlə başlanır. Maraqlıdır ki, həmin hissələrdə də «b»-nin daxili və xarici alliterasiyası

¹ Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı, 1999, s.79-80.

qovuşuq şəkildədir. Bu cəhətlər yuxarıdakı nümunələrdə təsdiqini tapır. Amma «boy»un qəhrəmanı Beyrəyin şərəfinə abzasların ümumi sayı və bu sistemdə «b» ilə başlanan absazların sayını təqdim edirik: «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda 181 absazdan 56-sı ilk səsi «b» olan sözlə başlanır ki, həmin abzasların da əksəriyyətində «b»-nin daxili və xarici alliterasiyası ilə ekspessivlik və emosionallıq yaradılıb, mətnin poetikliyi gücləndirilib. Nəticə kimi deyə bilərik ki, «b»-nin silsilə təşkil edən daxili və xarici alliterasiyası birbaşa «boy»un qəhrəmanı Baybörə oğlu Bamsı Beyrəklə bağlıdır. Deməli, «b»-nin antroponimik modeldəki alliterasiyası ilə mətndəki daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir. Bu isə onu göstərir ki, «boy»u düzüb-qoşan ozan alqış məzmunlu «Bu Oğuznamə Beyrəgin olsun!» cümləsini təsadüfi işlətməyib.

«Kitab»ın nəzm hissəsində «b»-nin xarici alliterasiyası

«Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər,
Bənim də içində binədim var».

Bu misralar «b»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Amma burada da «b»-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuqdur: *b*(boynı)-*b*(bədəvi)-*b*(bənim)-*b*(binədim).

«Bərü gəlgil, Salur bəgi, Salur görgi!

Başım bəxti, evim təxti!

Xan babamın göygüsü...»

Təqdim etdiyimiz parçada 1-ci və 2-ci misra «b»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb (*b*-bərü; *b*-başım). Əlavə edək ki, həmin misralarda «b» ilə başlanan sözlər (bəxt, baba) xarici alliterasiyaya uyğunlaşdırılmış şəkildədir: *b*(bərü)-*b*(başım)-*b*(bəxti)-*b*(babamın).

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, «Kitab»ın dili üçün «b»-nin daxili və xarici alliterasiyası səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, «b» samitinin alliterasiyası Orxon-Yenisey abidələrinin dili

üçün də xarakterikdir. Məsələn: «...bilməz biligin biltüğimin, ödügimip bunca bitig bitidim (bilməz biliyin bildiyini, nəsihətimi bunca yazı yazdım)»¹ cümləsində 7 sözdən 6-sı «*b*» ilə başlanır, birinin daxilində isə «*b*»-nın kar qarşılığı olan «*p*» işlənib (ödügimip). Yaxud «Bars, bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, sinilim kunçuyuğ birtimiz (Bars bəy idi, xaqan adı burada biz verdik, kiçik bacımı ona xanım verdik).»² Burada da sözlərin əksəriyyəti «*b*» samiti ilə başlanır: b(bars)-b(bəg)-b(bunta)-b(biz)-b(birtimiz)-b(birtimiz).

Bu faktlar təsdiq edir ki, «*b*»-nın alliterasiyası təkcə «Kitab»ın dili baxımından deyil, ümumiyyətlə, qədim türk ədəbiyyatı üçün xarakterik olub.

9) f, v samitlərinin alliterasiyası

«Kitab»da «*f*» samitinin alliterasiyası zəifdir. Bu, şübhəsiz ki, «*f*» ilə başlanan 17 sözdən ancaq ikisinin (fırlamaq, fısılda) Azərbaycan dili mənşəli sözlər»³ olması ilə bağlıdır. «*F*» samitinin alliterasiyası aşağıdakı nümunədə daha aydın görünür:

«Söyləşdilər fısıl-fısıllı,
Kafərin felin tuydım»

Bu misralarda «*f*» kar samitinin 4 dəfə ardıcıl olaraq işlədilməsilə (2 dəfə təqlidi söz daxilində) ahəngdarlıq yaradılıb: f-f(fısıl-fısıllı)-f(kafərin)-f(felin)

«*v*» samitinin alliterasiyası ilə bağlı bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

«Yaman yerə varmışsan, vara bilmən» [v(varmışsan)-v(vara)];

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s.132, 133.

² Yəni orada, s.73-80.

³ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979, s.111.

«Varayın, oğluma toğrı xəbər verəyim, hünəri varsa, gəlsün alsun, yoxsa, evdəki qıza razı olsun» [v(varayın)-v(verəyin)-v(varsa)-v(evdəki)].

Araşdırmalar göstərir ki, «b», «q», «d» və digər samitlərlə müqayisədə «v»-nin alliterasiyasına az təsadüf olunur.

10) t, d samitlərinin alliterasiyası

Qorqudşünaslıqda «t» və «d»-nin alliterasiyasından bəhs edilərkən daha çox «Toqsan bin yağı gördümsə, tonatmadım» misrasına müraciət edilib. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə həmin misrada «t» əvəzinə «d-nin alliterasiyasından bəhs edib: «Doqsan bin ər yağı gördümsə donatmadım (d-dogsan, donat).¹ E.Əlibəyzadə isə həmin alliterasiyanı «to-to» şəklində təqdim edib.² Müəllifin qənaətləri düzgündür. Çünki «Kitab»ın Drezden nüsxəsində (s.277) həmin sözlər «t» səsinin hərfi işarəsi ilə yazılıb. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, «t» və «d» alliterasiyasının funksionallıq səviyyəsini bir nümunə ilə müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

«t»-nin daxili alliterasiyası

«Tavla-tavla şahbaz atları sorar olsam,
binət kimün?»

[t-t(tavla-tavla)-t(atları)-t(binət)];

«Tavla-tavla çəkildə şahbaz atlu»

[t-t(tavla-tavla)-t(atlu)];

Təqdim etdiyimiz cümlələrdə «t»-nin daxili alliterasiyasının leksik təkrarla birlikdə təzahürü poetikliyi gücləndirib.

«t»-nin xarici alliterasiyası

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979, s.139.

² E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.265.

«Tul tolara girdigim,
Tuladarı, doxarlıyı qodığım».

Bu parçada «t»-nin xarici alliterasiyası «t» və «d»-nin daxili alliterasiyası ilə qovuşuq şəkildədir: t(tul)-t(tolara)-d(girdigim)-t-d(tuladarı)-d(doxarlıyı)-d(qodığım).

Yaxud: «Toquz ay tar qarnımda götürdügim, oğul»
Tolma beşiklərdə bələdügim oğul!»

Misralar «t»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlansa da, «t» və «d»-nin, həmçinin «b»-nin daxili alliterasiyası da müşahidə edilir: t(toquz)-t(tar)-d(qarnımda)-d(götürdügim)-t(tolma); b(beşiklərdə)-b(bələdügim).

«d»-nin daxili alliterasiyası

«Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala» cümləsində incə saitlərin assonansı ilə «d» samitinin daxili alliterasiyası qovuşuq şəkildədir. Belə ki, cümlədəki saitlərdən səkkizi «ə», beşi «i», ikisi isə «a»-dır. Deməli, «ə»-nin 8 dəfə təkrarı onu tam assonansa yaxınlaşdırır. Həmin cümlədə altı sözdən dördünün «d» ilə başlanması (dəli, dilədi; Dədəyi, dəpərə) isə daxili alliterasiyadır. Deməli, assonansla alliterasiyanın sintezi cümlənin təsir gücünü bir qədər də artırır.

«Qayıtdı-döndi Dəli Domrul, evinə gəldi» cümləsində də «d»-nin daxili alliterasiyası qüvvətlidir: d(qayıtdı)-d-d(döndi)-d-d(Dəli Domrul)-d(gəldi).

«d»-nin xarici alliterasiyası

«Dəli Domrul qırq yigid ilən yeyüb-içüb oğurarkən nagahandan Əzrayıl çıqa gəldi. Əzrayılı nə çavuş gördi, nə qapuçı. Dəli Domrulun görər gözi görməz oldı, tutar əlləri tutmaz oldı. Dünya-aləm Dəli Domrulun gözünə qarannu oldı...». «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu»ndan götürdüyümüz nəsr parçasındakı cümlələrdən 2-ci cümlə

istisna olunmaqla qalanları «d»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Həmin parçada «d»-nin xarici alliterasiyası «t» «d»-nin daxili alliterasiyası ilə tamamlanır: *d-d*(Dəli Domrul)-*d*(yigid)- *t*(oturarkən)- *d*(nagahandan)- *d*(gəldi)- *d*(gördi)-*d-d*(Dəli Domrulun)-*d*(oldı)-*t-t*(tutar)-*t-t*(tutmaz)-*d*(oldı)-*d*(dünya)-*d-d*(Dəli Domrulun)-*d*(oldı).

«Duxa qoca oğlu Dəli Domrulun boyu»nda «t» və «d»-nin daxili və xarici alliterasiyasına bir parça daxilində də təsadüf olunur.

«Tutar mənim əllərim
tutmaz oldu,
Ditrədi mənim canım
cuşə gəldi».

Birinci misranın «t» (tutar), ikinci misranın isə «d» (ditrədi) səsli sözlə başlanması «t» və «d»-nin xarici alliterasiyasının qovuşuq olduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyət daxili alliterasiyada da müşahidə olunur:

t-t(tutar)-*t-t*(tutmaz)-*d*(oldı)-*d-t-d*(ditrədi)-*d*(gəldi).

Yaxud:

«Toğduğında toquz buğra öldürdüm, aslan oğul!
Dünlügi altun ban evimin qəbzəsi oğul!»

Burada da «t» və «d»-nin daxili və xarici alliterasiyası bir-birini tamamlayır. Yəni 1-ci misrada ilk söz «t» (toğduğında), 2-ci misrada isə «d» (dünlügi) səsilə başlanır və bu «t» və «d»-nin daxili alliterasiyası ilə qüvvətləndirilir: *t-d-d*(toğduğında)- *t*(toquz)- *d-d*(öldürdüm)- *d*(dünlügi)-*t*(altun).

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda «b» alliterasiyasının Bamsı Beyrəyə görə güclü olmasından əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik. Burada da «boyu»un qəhrəmanı Duxa qoca oğlu Dəli Domrula görə «d»-nin alliterasiyası qabarıq görünür. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları» adlı monoqrafiyamda qeyd etmişəm ki, «Duxa qoca oğlu Dəli

Domrul antroponimində ata adı ilə oğul adı həm zahiri səslənmə, ahəngdarlıq, həm də semantik tutum baxımından bir-birini tamamlayır». ¹ Bu fikrin davamı olaraq qeyd edək ki, «Duxa qoca oğlu Dəli Domrulun boyu»nda «*d*» ilə başlayan sözlərin, həmçinin «*t*» və «*d*» alliterasiyasının üstünlük təşkil etməsi «boy»un qəhrəmanına, daha dəqiq desək, onun antroponimik modelindəki «*d*» alliterasiyasına görədir (Duxa qoca oğlu Dəli Domrul: *d-d-d*).

Araşdırmalar göstərir ki, «*t*» samitinin alliterasiyası Orxon-Yenisey abidələri üçün də xarakterikdir. Məsələn: «Tenri təg tenri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kanım türk bilgə kağan oturtukda türk amtı bəglər (Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur); atam türk müdrik xaqanı (taxta) olurdukda türkün indiki bəyləri...».² *t*(tenri)- *t*(təg)-*t*(tenri)- *t*(yaratmış)- *t*(türk)-*t*(türk)-*t-d*(olurtukda)-*t*(türk)-*t*(amtı). Onu da qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində yalnız «*t*» səsi ilə başlayan sözlər əsasında qurulmuş cümlələrə də təsadüf olunur. Məsələn: «Tümkər tağda təgip tokıdım (Tümgər dağında hücum edib qırdım).³ [*t*(tümgər)-*t*(tağda)-*t*(təgip)-*t*(tokıdım). Deməli, «*t*»-nın alliterasiyası ümumtürk ədəbiyyatı baxımından səciyyəvidir.

11) s, z, ş samitlərinin alliterasiyası

«Kitab»dakı «*s*» alliterasiyası barədə az bəhs edilmiş, həm də fikri təsdiq üçün, əsasən, eyni nümunəyə müraciət olunmuşdur. Məsələn, «Səksən bin ər gördümsə, səksən-mədim»⁴ misrasında «*s*» alliterasiyasını Ə.Dəmirçizadə «*s-səksən, segsən*» şəklində, T.Hacıyev cümlə başlanğıcındakı sözlərlə icra olunan alliterasiya,⁵ E.Əlibəyzadə isə «*sək-sən*,

¹ Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı, 1993, s.102.

² Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s.103-107.

³ Yenə orada, s.103-107.

⁴ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979, s.139.

⁵ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.80.

sək-sən» formasında izah etməklə bərabər, həmin vahidlərin cinas yaratmasından da bəhs edib: «səksən – say, səksən(mək) – fel»¹. Göründüyü kimi, eyni hadisəyə müxtəlif prizmalardan yanaşıldığı üçün alliterasiyanın bir sıra maraqlı cəhətləri aşkarlanıb. Amma «Kitab»dakı «s» alliterasiyasının xarakterik cəhətlərini bir nümunə ilə dəqiqləşdirmək mümkün deyil. Ona görə də aşağıdakı istiqamətləri təqdim edirik:

«s»-nin daxili alliterasiyası

«Souq-souq suları sorar olsun» cümləsində «s» 2 dəfə leksik təkrar, 2 dəfə söz əvvəlində, 1 dəfə isə söz daxilində işlənib (s-s-s-s-s). Digər tərəfdən, həmin cümlədə qalın saitlərin assonansı müşahidə edilir (o-u-o-u-u-a-ı-o-a-o-a). Deməli, misranın poetikliyi alliterasiya ilə assonansın birlikdə təzahüründədir.

«Sağrağın sürmiyəsen» cümləsində «s» 2 dəfə söz əvvəlində, 1 dəfə isə şəkilçi morfemi daxilində işlənib (s-s-s).

«s»-nin xarici alliterasiyası

«Sağına baqdın, qas-qas güldin.
Solına baqdın, çox sevindin».

Cümlələrin başlanğıcındakı sözlərin «s» səsi ilə başlanması (sağına, solına) onu göstərir ki, misralar «s»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Digər sözlərdəki «s» samiti isə daxili alliterasiyanın elementləri kimi görünür. Bu, aşağıdakı sxemdə daha aydın görünür:

s(sağına) s-s(qas-qas)-s(solına)-s(sevindin).

«Sarı tonlu Selcan xatun işarət edər, görməzmişən?

Səni dəvə burnundan zəbun olur dedilər, bilməzmişən

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999, s.266.

Sarı tonlu Selcan xatun köşkdən baqar».

Cümlələr «s»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Belə ki, misraların hər birinin ilk sözü «s» səsi ilə başlanır (sarı, səni, sarı). Misraların 2-ci sözü isə «t», «d» alliterasiyası ilə bağlanıb (tonlu, dəvə, tonlu). Bütövlükdə isə ahəngdarlıq «s»-nin xarici alliterasiyası və s, z, ş samitlərinin daxili alliterasiyasının sintezi ilə yaradılıb: s(sarı)-s(Selcan)-ş(işarət)-z-s(görməzmişən)-s(səni)-z(zəbun)-z-s(bilməzmişən)-s(sarı)-s(Selcan)-ş(köşkdən). Deməli, «s»-nin antroponimik modeldəki daxili alliterasiyası (Sarı tonlu Selcan xatun: s-s) ilə digər sözlərdəki s, z, ş alliterasiyası bir-birini tamamlayır.

«z»-nin alliterasiyası

«Kitab»da «z»-nin daxili alliterasiyası qabarıq görünərsə də, xarici alliterasiyasına rast gəlinmir. Bu, şübhəsiz ki, «Kitab»da «z» ilə başlanan sözlərin sayca az olması ilə bağlıdır. Burada onu da qeyd edək ki, həmin sözlərin hamısının ərəb və fars dillərindən alınma olması Ə.Dəmirçizadə tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilib.¹

«Z»-nin daxili alliterasiyasına nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

«Siz yegünüz-içünüz, söhbətinüz tağıtmanız». Bu cümlədəki sözlərin hamısının sonu «z» samiti ilə bitir. Daha doğrusu, kök morfeminin sonundakı «z» (siz) şəkilçi morfemlərində (-ünüz, -iniz, -inüz, -nuz) təkrarlanmışdır. İki sözün «s» ilə başlanması (siz, söhbət) da «z» alliterasiyasını qüvvətləndirib. Təqdim etdiyimiz cümlədə incə saitlərin assonansı da müşahidə edilir. Deməli, «z» alliterasiyası və incə saitlərin assonansının birlikdə təzahürü cümlənin poetik səslənməsini təmin edib.

«Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz» kəlamında «z» alliterasiyasını şəkilçi morfemindəki «s»(-sa) və söz

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979, s.111.

kökündəki «ş» (baş) səsləri bir qədər də gücləndirib: z(əzəldən)-z-s(yazılmasa)-ş(baş)-z(qəza)-z(gəlməz).

«Sənin oğlın bizim sözümüz almaz, bizim sözümüzlə gəlməz» cümləsində «z» alliterasiyasının qabarıq görünməsi «bizim sözümüz» birləşməsinin təkrarı ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, həmin cümlədə «z» və «s» samitli başqa sözlərdə də işlənib. Deməli, təqdim etdiyimiz cümlənin ahəngdar səslənməsində «z» ilə bərabər «s» alliterasiyasının da rolu vardır: s(sənin)-z(bizim)-s-z-z(sözümüz)-z(almaz)-z(bizim)-s-z-z(sözümüzlə)-z(gəlməz).

«ş»-nin alliterasiyası

«Kitab»da «ş»-nin alliterasiyasına az da olsa rast gəlinir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

«Bu yana Şökli Məlik kafərlərlə şən-şadman yeyüb-içib oturardı» cümləsində «ş»-nin 3 dəfə təkrarı alliterasiya hesab oluna bilər (Şökli, şən-şadman: ş-ş-ş).

«Qara dəniz kibi yayqanıb gələn
kafərin ləşkəridür.
Gün kibi şılayub gələn
Kafərin başında işığıdır»

Təqdim etdiyimiz misralardakı ləşkər, şılamaq, baş və işıq sözlərinin bir parça daxilində işlənməsi «ş» alliterasiyasının müəyyən götüntülərini yaradır.

12) k, g, q, ğ samitlərinin alliterasiyası

«k» samitinin alliterasiyası

«Kitab»da «k» alliterasiyası daha çox «g» alliterasiyası ilə birlikdə çıxış edir.

«Gəlün, kəsım kəsəlüm»
g(gəlün)-k(kəsım)-k(kəsəlüm)

«Gözçi gözlədi. Gördi kim, at Bəkilin Bəkil üzərində degil, əmma bir quş dəklü oğlandır. Gəlüb Təkurə xəbər verdi». Bu cümlələr «g»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb (göz, görmək, gəlmək). Amma həmin cümlələrdə «g» samiti neçə dəfə işlənibsə, «k» samiti də o qədər işlənib. Dəqiq desək, 5 dəfə «g», 5 dəfə də «k» işlənib. Deməli, nəsrədən ibarət kiçik bir parçanın bədii təsir gücü, melodiyalılığı kar və cingiltili samitlərin alliterasiyasının birlikdə təzahürü ilə yaranıb.

«g»-nin daxili alliterasiyası

«Mənim görər gözlərim görməz oldu» cümləsində «g» 3 dəfə söz əvvəlində işlənib. Yaxud «Bu gecə gərdəgə girür» cümləsində cəmi bir söz «g» səsi ilə başlanmır. Hətta «Kitab»da elə cümlələrə rast gəlinir ki, onların tərkibindəki sözlərin hamısının ilk səsi «g»-dir. Məsələn, «Gəldi geyəsin geydi» (g-g-g), «Güvəncimlə gətürdün gəluncigün (g-g-g-g-g).

«g»-nin xarici alliterasiyası

«Gələnlər bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərindəndir. Gəlib təkurə xəbər verdilər». Hər iki cümlə «g»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb (gəl(-mək), gəl(-mək).

«Kitab»da «g» və «k»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanan cümlələrə də təsadüf olunur. Məsələn, «Gəldi, təkurə aydır: «Kərəm eylə, ol tatarı quyudan çıxar» (gəldi-Kərəm).

«q»-nin alliterasiyası

Qeyd etdiyimiz kimi, qorqudşünaslıqda «q» samitinin daxili və xarici alliterasiyasından çox bəhs edilib. Bu mənada «q»-nin daxili və xarici alliterasiyasına aid bəzi nümunələri təqdim etməklə kifayətlənirik:

«q»-nin daxili alliterasiyası

«Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün, qara qaurma bişürüb,
qırq bəg qızına ilətün».

Q-q(qıyma-qıyma)-q(qara)-q(qaurma)-q-q(qırq)-q(qız).

«q»-nin xarici alliterasiyası

«Qom qomlamım qoma yurdım!

Qulanla sığın-keyikə qonşı yurdım»

Bu misralar «q»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanıb (qom, qulan). Amma burada «qo» səs kompleksinin daxili alliterasiyası da müşahidə edilir: *qo(qom) – qo(qomlam) – qo(qoma)-qo(qonşı)*. Deməli, «q»-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir.

«Q»-nin xarici alliterasiyası «Kitab»dakı nəsr parçalarında da müşahidə edilir:

«Qan tamarları qaynadı. Qara bağı sarsıldı. Qonur atını önçələdi, kafər keçəki yola düşdi, getdi. Qazanın öginə bir su gəldi. Qazan aydır...». Göründüyü kimi, cümlələrin hər biri ilk səsi «q» olan sözlə başlanır (qan, qara, qonur, Qazan, Qazan).

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da «q»-nin daxili və xarici alliterasiyası daha üstün görünür. Fikrimcə, bu, «boy»un qəhrəmanı Salur Qazanla bağlıdır. Yəni «boy»u düzüb-qoşan «q» ilə başlanan «Qazan» sözü ilə «boy»dakı digər sözləri əlaqələndirməyə çalışıb. Belə ki, «Qazan» sözü «q» ilə başlanırsa, onun qardaşının (Qaragünə), qardaşı oğlunun (Qarabudaq), çobanının (Qaraca) və atının (Qonur) adı da ilk səsi «q» olan sözlə başlanır. «Boy»da daha çox müraciət olunan da Qazandır (a Qazan, ağam Qazan, qardaş Qazan, mərə Qazan). Digər tərəfdən, «boy»da Qazanla bağlı işlədilmiş ifadələr də ilk səsi «q» olan sözlə başlanır. Məsələn, anası «Qarıcıq»dır, arvadı «qırx incə belli qızla», oğlu «qırx igidlə» əsir düşüb, dəvələri «qatar-qatardır», özü ailəsini həm də «qurddan» soruşur. Bu faktlar bir daha göstərir ki, «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da «q»-nin daxili və xarici

alliterasiyasının üstünlüyü məhz «boy»un qəhrəmanı Salur Qazanla bağlıdır.

«ğ»-nın alliterasiyası

«Kitab»da «ğ» ilə başlanan 17 sözdən ancaq biri (ğızıldama) türk dilləri, xüsusən Azərbaycan dili mənşəli sözlərdir.¹ Bu mənada «ğ»-nın xarici alliterasiyasını axtarmağa ehtiyac yoxdur. «Kitab»da «ğ»-nın daxili alliterasiyasının müəyyən elementləri görünür. Məsələn: «Ğafil başın ağrısın beyni bilür» (ğ-ğafil-ğ-ağrısın).

13) x, h samitlərinin alliterasiyası

«Kitab»da «x» və «h»-nin alliterasiyasına az rast gəlinir. Bəzi nümunələri təqdim edirik:

«Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəylərini qonaqlardı».

x(xanlar)-x(xanı)-x(xan)

«Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayandıra xəbər vara».

x(xəbər)-x(xanlar)-x(xan)-x(xəbər)

«Hay canım oğul! Hünər dedigim ol degil». Burada «h»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanma müşahidə edilir.

Deməli, 1-ci və 2-ci cümlələrdə «x»-nin daxili alliterasiyası, 3-cü cümlədə isə «h»-nin xarici alliterasiyası vardır.

14) ç, c samitlərinin alliterasiyası

«Kitab»da «ç» və «c»-nin daxili alliterasiyasına nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

«...Çaya baqsa çalımlı, çal qaraquş ərdəmlü, bir gözəl, yaxşı yigid oldu».

c(çaya)-ç(çalımlı)-ç(çal).

«Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!»

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979, s.111.

ç-ç(çığnam-çığnam)-ç(çıqan)

«Çaqmaqluca çobanları dünlə yügürdən!»

ç-c(çaqmaqluca)-ç(çobanları).

«Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürərin». Bu nümunədə «c» alliterasiyası üç dəfə təkrarlanmış «ağac» və bir dəfə işlənmiş «acıqar» sözlərində müşahidə edilir: c(ağac)-c(ağac)-c(acıqar)-c(ağac).

15) «y» samitinin alliterasiyası

«Kitab»da «y»-nın daxili və xarici alliterasiyası daha qabarıq görünür. Ona görə də onları ayrıca təqdim edirik:

«y»-nın daxili alliterasiyası

«Yarımasun-yarçımasun ol məlun yedi yüz kafərlə yılğadı, Beyrək ap-alaca gərdəgi içində yeyüb-içüb bixəbər oturardı».

y(yarımasun)-y(yarçımasun)-y(yedi)-y(yüz)-y(yılğadı)-y(Beyrək)-y(yeyüb).

«Gördü kim, bir yığnaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır».

y(yığnaq)-y(yatur)-y-y(yıldır-yıldır)-y(yıldırır).

«y»-nın xarici alliterasiyası

«Yağrınında qalqan oynar babasının

qadir qoursa, başın kəsəyim!

Ya varmıyam? Ya gələm, ya gəlməyəm,

Ya qara buğanın

köksi altında qalam!

Və ya buğanın buynuzunda ilişəm.

Ya qağan aslanın qaynağında didiləm»

Ya varam, ya varmıyam,

Ya gələm, ya gəlməyəm!

Yenə görüncə bəg baba, xatun ana,

əsən qalun-dedi».

Göründüyü kimi, «y»-nin xarici alliterasiyası cəmi bir misrada pozulub (və ya buğanın buynuzunda ilişəm). Onu da qeyd edək ki, yuxarıdakı misralarda «y» və «ya»-nın daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir:

Ya(yağrım)-y(kəsəyim)-ya(ya)-ya(ya)-ya(ya)-y(gəlmə-yəm)-ya(ya)-ya(və ya)-ya(ya)-ya(ya)-ya(varmıyam), ya(ya)-ya(ya)-y(gəlməyəm)-y(yenə)

Yuxarıdakı misralarda bölüşdürmə bildirən «ya» tabesizlik bağlayıcısı ən çox təkrar olunan elementdir. Parçanın bədii təsir gücü, ifadəliliyi də onun hesabına yaradılıb. Daha dəqiq desək, poetikliyin qüvvətləndirilməsində polisindeton (həmcins üzvlərdən hər birinin yanında tabesiz bağlayıcı işlətməkdən ibarət üslubi qayda) üsulundan istifadə olunub. «Kitab»da bu cür üslubi vasitədən istifadə etməklə poetikliyin yaradılmasına az rast gəlinir. Məsələn, «Qılıc və sügü və çəmaq və sair cəng alətin geydirib tonatdılar» cümləsində ərəb mənşəli «və» tabesizlik bağlayıcısı ərəb dili sisteminə uyğun olaraq həmcins üzvlərin hamısının arasında işləyib. Türkologiyaya məlumdur ki, «və» tabesizlik bağlayıcısı Orxon-Yenisey abidələrində işlənməyib. Bu mənada «Kitab»da az da olsa, işlənən «və» bağlayıcısı katibin əlavəsi kimi başa düşülməlidir. Bu da var ki, həmin cümlənin poetik səslənməsində «və» bağlayıcısının rolu qabarıq görünür. Belə ki, «və» bağlayıcısı həmin cümlədən ixtisar olunarsa, cümlənin bədii təsir gücü azalar. Deməli, polisindeton üsulundan sənətkarlıqla istifadə olunub.

Onu da qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» və ümumiyyətlə, qədim türk ədəbiyyatı üçün asindeton (bağlayıcısız əlaqələr) üsulu xarakterikdir.

«Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda «y» və «ye»nin daxili və xarici alliterasiyası daha qabarıq görünür:

«Yettügimdə yel yetməzdi

Yedi urğunım Yeni Bayırın qurdına bənzərdi

yigitlərim.
Yedi kiş ilə qurulurdu mənim yayım
Qayın talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxım!
Yel əsdi, yağmur yağdı, bunu qopdı,
Yedi qatla vardım, ol qəl’əyi alımadım,
gerü döndüm.
Məndən dəxi ər qopmıyasan, Yegnəgüm, dön! – dedi».

Bu parçadakı misralar, əsasən, «ye» hecasının xarici alliterasiyası ilə bağlanıb. Son misrada isə «boy»un qəhrəmanı Yeynəyin adı çəkilir. «Ye»-nin xarici alliterasiyası ilə bağlanan misraların demək olar ki, hər birində «y» və «ye»-nin daxili alliterasiyası müşahidə edilir. Bu mənada «y» və «ye»-nin daxili alliterasiyasını misralar üzrə təqdim etmək lazım gəlir:

Ye(yetdügümdə)-ye(yel)-ye(yetməzdi)
Ye(yedi)-ye(yeni)-y(bayırın)-y(yigitlərim)
Ye(yedi)-y-y(yayım)
Y(qayın)-ye(yeləgümdən)
Ye(yel)-y(yağmur)-y(yağdı)
Ye(yedi)-y(qələyi)
Y(qopmıyasan)-ye(Yegnək)

«Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda «y»-nin daxili və xarici alliterasiyasının qabarıq görünməsi həmin «boy»da «y» səsi ilə başlanan sözlərin 20% təşkil etməsi ilə bağlıdır. Çünki digər «boy»larda «y» səsi ilə başlanan sözlər 20% təşkil etmir. Məsələn, «İç Oğuz Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy»da ilk səsi «y» olan sözlər cəmi 4% təşkil edir. Deməli, «y»-nin daxili və xarici alliterasiyası «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda poetikliyi gücləndirən ən əsas vasitələrdən hesab oluna bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. «Ulu nəğməmizin adı». «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 7 fevral 1992-ci il.
2. Abdulla A. Dədəm Qorqud işığında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 1978, №52.
3. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
4. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973.
6. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası. «Sizsiz», Bakı, 1992.
8. Araslı H. «Kitabi-Dədə Qorqud». Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998.
9. V.V.Bartolğd. «Tureükiy gpos i Kavkaz». «Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962.
10. Cəfərov N. «Eposdan kitaba», Bakı. 1999.
11. Cəfərov N. Xanım hey («Dədə Qorqud» eposunda müraciətlər), Bakı, 1999.
12. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1977.
13. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud»un tekstoloji tədqiqi (doktorluq dissertasiyası), Bakı, 1985.
14. Çobanov Mədəd və Çobanlı Müşfiq. Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998.
15. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959.
16. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
17. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı. 1979.
18. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968.
19. Дионисий Г. О соединении слов. Античные риторики. Москва, 1978.
20. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

21. Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, 1990.
22. Eyvazova R. Kişvəri «Divanı»nın dili. Bakı, 1983.
23. Əlibəyzadə E. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1999.
24. Əliyarov S. Tarixi-coğrafi qeydlər. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1982.
25. Əliyarov S. «Kitabi-Dədə Qorqud» əlyazmaları üzərində çalışmalar. «Azərbaycan filologiyası məsələləri», III, Bakı. 1991.
26. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999.
27. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988.
28. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməyən işığı. «Oğuznamə», Bakı, 1987.
29. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı, 2005.
30. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999.
31. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
32. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979.
33. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999.
34. Həkimov M. Oğuz-Tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları.
35. Həkimov M. Azərbaycan Aşıq ədəbiyyatı. Bakı, 1993.
36. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, Bakı, 1991.
37. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». «Книга моего Деда Коркута», Москва-Ленинград, 1962.
38. Kazımov Q. Qurbani və poetikası. Bakı, 1996.
39. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1977.
40. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988.
41. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti, Bakı, 1999.
42. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992.

43. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət, Bakı, 2002.
44. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.
45. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, 1989.
46. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
47. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər. Bakı, 1999.
48. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları, Bakı, 1990.
49. Muharrem E. Dede Korkut kitabı, I, Ankara, 1958.
50. Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı, 1978.
51. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı, 1980.
52. Müasir Azərbaycan dili, III cild, Bakı, 1981.
53. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
54. Rzasoy Seyfəddin. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı, 2004.
55. Seyidov M. Azərbaycan xalqının söykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
56. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966.
57. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
58. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996.
59. Tanrıverdiyev Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları, Bakı, 1999.
60. Tanrıverdi Ə. XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası, Bakı, 2000.
61. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, Bakı, 2002.
62. Tofiq Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı, 2002.

63. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984.
64. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı, 1988.
65. V.V.Vinoqradov. Stilistika teoriə poğtiçeskoy reçi poğtika, Moskva, 1963.
66. Zeynalov F. Əlizadə S. Tükənməz xəzinə, «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
I FƏSİL. «Kitabi-Dədə Qorqud»un «müqəddimə»sindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin «boy»larla bağlılığı.....	6
II FƏSİL. «Kitabi-Dədə Qorqud»da assonans və alliterasiya	79
a) « <i>Kitabi-Dədə Qorqud</i> »da assonans.....	86
b) « <i>Kitabi-Dədə Qorqud</i> »da alliterasiya.....	105
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	142